

ਆਲੋਚਨਾ

ਨਵੰਬਰ ੧੯੬੨

ਮੁਲ : ੫੦ ਨ: ਪੈ:

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ

Approved for use in the Schools and Colleges of the Panjab
vide D. P. I's letter No. 3397—B—6/48—55—25796
dated July 1955.

ਆਲੋਚਨਾ

ਸੰਪਾਦਕ :
ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਜਿਲਦ ੮] ਨਵੰਬਰ ੧੯੬੨ [ਕੁਲ ਅੰਕ ਨੰ: ੬੬
ਅੰਕ ੧੧]

ਲੇਖ-ਸੂਚੀ

੧. ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ	ਅਨੁਵਾਦਕ : ਪ੍ਰੋ. ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ	੧
੨. ਡਾਕਟਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੋਪਾਣੀ ਇਕ ਬਾਗੀ ਕਵੀ	ਧਰਮ ਪਾਲ ਸਿੰਗਲ	੨੧
੩. ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤਯ	ਪ੍ਰੋ. ਓ. ਪੀ. ਗੁਪਤਾ	੩੩
੪. ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ	ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਯੋਗੀ	੩੯

ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦੀ ਮਾਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ
ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਵਲੋਂ ਮਹਿੰਦਰਾ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਕਚਹਰੀ ਰੋਡ,
ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਕੇ ਦਫਤਰ "ਆਲੋਚਨਾ" ਪਪਪ ਐਲ.
ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ

(ਸੰਸਾਰ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ T.S. Eliot ਰਚਿਤ ਨਿਬੰਧ—
Experiment in Criticism— ਦਾ ਮੂਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ 'ਚੋਂ
ਅਨੁਵਾਦ)

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰੂਪਗਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਪਰੰਪਰੀਣ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ' ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭੇਦ ਇਤਨਾ ਦੁ:ਸਾਧਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰੀਣ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਅਸਾਡਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਉਹ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਰਫ ਉਸੇ ਰੀਤਿ-ਪਰਿਪਾਟੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਆਪਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਡੀ ਪਿਛਲੀ ਨਸਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਯਾ ਫਿਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਹ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਮੁਰਾਦ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ "ਅਰਥ-ਤੱਤ੍ਵ" ਅਤੇ ਮੂਲ-ਨਿਰੂਪਣ ਵਜੋਂ "ਪਰੰਪਰਾ" ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਰਖਦੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ 'ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ' ਭੀ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸਤਾਦਾਂ ਵੱਲ ਪ੍ਰਤਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭੁਲਾ ਚੁਕੇ ਹਾਂ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਨਸਲ ਦਾ ਅਧਿਕ ਮੌਲਿਕ ਕੰਮ ਮੁਰਾਦ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਯਾ ਫਿਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਲੋਚਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਪਰਿਪੂਜਨਗਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਿੜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲਤਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਪੂਰਵੋਕਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਅਨੁਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਅਸਾਡੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ

ਧਿਆਨਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਨਸਲ ਆਪਣਾ ਇਕ ਨਵੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਰਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ । ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੂਭਾਵ-ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਸਾਡੀ ਅਭਿਗਿਆਤਾ ਸਦਾ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਾਡੇ ਨਿਰਣਯ ਪਖਪਾਤ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਇਕ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਤਥਯ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਨਸਲ ਅਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੀਤ-ਕਾਲ ਦੇ ਹਰ ਲੇਖਕ ਯਾ ਹਰ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਸਰਵਗਤ ਰਸਗਿਆਤਾ ਪਰਿਸ਼੍ਰਮ-ਸਾਧਯ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਇਹ ਕਹ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਮਸਤ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਹਦ ਤਕ ਹਰ ਨਸਲ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗ-ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ । ਮੈਂ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗਾਤਮਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜ ਸਮਾਲੋਚਕ ਚੇਤਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਸਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰਣ-ਰੂਪੇਣ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੈਂਨੂੰ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿਛੇ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਫੇਰਨੀ ਪਵੇਗੀ । ਸਰਸਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਵੀਨ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਮਾਲੋਚਕ Sanite Beuve ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ੧੮੨੬ ਦਾ ਸਾਲ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਕਾਲਰਿਜ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਅਧਿਕ ਸਮੀਪ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੀ ਅਪੇਕ੍ਸ਼ਾ 'ਸੌਂਦਰਯਵਾਦ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਅਭਿਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪੁਨਰਜਾਗਰਣ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੮ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤਕ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸੰਕੀਰਣ ਪ੍ਰਕਾਰ-ਭੇਦਾਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹੀ ਹੈ—ਇਕ ਕਿਸਮ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਤੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਹਤ੍ਵ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਾਕੀ ਰਹੇਗੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਉਹ ਅਮਲੀ ਨੌਟ੍ਸ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਬਾਰੇ ਉਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ (Leonardo do Vince) ਲਿਉਨਾਰਡੋ-ਡੋ-ਵਿਨਸੀ ਯਾ ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਰ

ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹੋਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਲਈ ਅਤਿ-ਅਧਿਕ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਉਸ ਵਕਤ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇਲਿਜ਼ਾਬਿਥ-ਕਾਲੀਨ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ-ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਕਾਵਿ ਸੰਬੰਧੀ Thomos Campion ਅਤੇ Samuel Denial ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਡ੍ਰਾਇਡਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਿਬੰਧ ਅਤੇ Corneille ਦੁਆਰਾ ਅੰਕਿਤ ਮੁਖ-ਬੰਧ ਭੀ ਇਸੇ ਕੋਟਿ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲਤਰ ਸਮਸਿਆ-ਪਿੜ ਨੂੰ ਘੇਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਅਤਿ-ਅਧਿਕ ਭਾਗ ਐਸਾ ਭੀ ਹੈ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਭੀ ਵਧੀਕ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿੱਚ) ਜੋ ਐਸੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਸਮਾਲੋਚਕ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਾਲੋਚਕ Boilean ਹੈ। ਐਸੇ ਸਮਾਲੋਚਕ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਲਿਸ ਯਾ ਮੁਨਸਿਫ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰਖਦੇ ਸਨ; ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਯਾ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਕ੍ਰਿਯਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਅਗਾਧ ਅਭਿਗਿਅਤਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "Art of Poetry" ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਐਸੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਮਾਨ-ਦੰਡ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰਖੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਿਆ-ਵਿਆਪਰ ਦਾ ਅਨੁਕ੍ਰਮ ਮਾਤ੍ਰ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਅਧਿਕ ਨੀਰਸ, ਨਿਸ਼ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਤੰਤ੍ਰ ਸੀ ਜੈਸਾ ਕਿ ਅਸੀਂ La Harpe ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਚਨਾ ਸੁਰਚਿਪੂਰਣ ਰਸਗਿਅਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕ ਸਮੀਪ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਨਸਨ ਰਚਿਤ 'Lives of the Poets' ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿਤਨੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸਨ ਉਹ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ Thomas Rymer ਅਤੇ Daniel Welh ਜੈਸੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਥੇ ੧੭ਵੀਂ ਅਤੇ ੧੮ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਭੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਥਿਰ ਗੌਰਵ

ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਵੀਨ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਭੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਨੀਰਸ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰੀਣ ਚੀਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਇਸੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਐਸੀ ਕਲਾਸੀਕੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੀ ਜੀਵੰਤ ਸਾਹਿਤ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗਲ ਭੀ ਯਾਦ ਰਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੈਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਅਲਗ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਉੱਚ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਫੁਰਸਤ ਦੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਲੋਚਕ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਦੇ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਨੈਮਿਤਿਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੀ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵੱਲ ਕਿ ਆਨੰਦ-ਉੱਤਪਤੀ ਲਈ ਕੀ ਕੁਛ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਇਸ ਸਤਰਕਤਾ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਉਨਮੁਖ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਇਕ ਅਤਿ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਤ ਪਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਆਪ ਦੋ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੀ ੧੯ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਸੂਸ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ੧ ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਨੇ ਇਸ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਸਤ੍ਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਯਾ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਗਿਆਨ ਯਾ ਸਤ੍ਰਜ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਨ ਦੇ ਥਾਂ ਅਕਸਰ ਸਮਾਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਸਮਾਲੋਚਕ ਅਧਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿੱਤੀ ਵਲ ਉਨਮੁਖ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਲੋਚਕ ਲੇਖਕ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਯਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਅਧਿਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰੁਚਿ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਤ੍ਰਜਤਾ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਅਨੁਸੰਧਾਨ-ਪਦਾਰਥ ਵਜੋਂ ਵੇਖੇਗਾ ਯਾ ਫਿਰ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਵੇਖੇਗਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਵਾਲਟਰ ਪੇਟਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ "ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ" ਦਾ ਵਾਕ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਸਤੁਤ: ਇਹ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਪਦ ੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਆਪ ਪੇਟਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ "Studies in Renaissance" ਦੇ ਉਪਸੰਹਾਰ ਦਾ ਧਿਆਨ-ਪੂਰਵਕ

ਅਧਿਐਨ ਕਰੋ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਸੂਸ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ “ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ” ਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਹੋਰ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਲਾ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਤਥਾ ਉਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਯਮ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਲਾ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ—‘ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ’ ਅਤੇ ‘੧੮ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਸੂਭਾਵ’—ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਤਿ ਪ੍ਰਬਲ ਉੜਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਥਮੋਕਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਲਈ ਇਸ ਲਈ ਅਥੋਧਯ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਦਾਚਾਰ ਯਾ ਰਾਜਨੀਤਿ, ਯੁਧ ਸੰਘਰਸ਼, ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਪਰਿਸ਼ਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਭ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪਹਲੂ ਭੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਭਾਂ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਗਿਆ-ਪ੍ਰਦੀਪਤੀ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਇਹ ਬਾਤ ਨਹੀਂ, ਕਹ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਰਸਾਸ਼ਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਯਾ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਸਤਯ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਸੂਖਮ ਮਾਨਸਿਕ ਆਨੰਦ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਨੈਮਿਤਿਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਅਸਾਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ੧੭ ਵੀਂ ਅਤੇ ੧੮ ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਲ ਉਨਮੁਖ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਤੁਰੰਤ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਨਸਾਨ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਇਸ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੰਤੋਸ਼-ਜਨਕ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਦੇ ਪਰਿਹਾਰ ਵੱਲ ਉਨਮੁਖ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਯੋਗਵਸ਼ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਭਿਰੁਚਿ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤਿ ਯਾ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ (ਜਿਸ ਉਪਰ ਮੈਂ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗਾ) ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਾਹਿਤ-ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਸੂਭਾਵ-ਚਪਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਐਸੀ ਪੁਸ਼ਤਕ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਰਚਿਯਤਾ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਪ੍ਰਗਿਆਵਾਨ ਅਤੇ ਅਤਿ-ਅਧਿਕ ਦਰਜੇ ਦਾ ਮੂਰਖ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਤਿ-ਉਤਮ ਦਰਜੇ ਦਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਭੀ ਸੀ— ਇਹ ਇਕ ਐਸੀ ਪੁਸ਼ਤਕ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ-ਪੂਰਣ ਭੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੂਰਖਤਾ-ਯੁਕਤ ਭੀ, ਜੋ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਭੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਰਸ ਭੀ। ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ

ਕਾਲਰਿਜ ਰਚਿਤ 'Biographia Literaria' ਤੋਂ ਹੈ। ਧਿਆਨ-ਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨੂੰ 'ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ' ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਵਿਸ਼ਯ ਬਾਰੇ ਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਉਹ ਯੋਗਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਕਾਲਰਿਜ ਦਾ ਅਸੰਯਤ ਜੀਵਨ ਰਿਕਤ ਸੀ। ਕਾਲਰਿਜ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਗਿਆਨਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਗੋਇਟੇ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਤਨੀਆਂ ਅਸੀਮ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਲੀ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਲਰਿਜ ਦੇ ਅਸਾਧਾਰਣ (ਅਸੰਯਤ ਦੀਰਘਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ) ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਹ ਅਲੌਕਿਕ ਨਾਨਾਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੋਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਜਰਮਨ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਅਜ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਕੁਛ ਖਾਸ ਉਪਯੋਗੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਇਤਨਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਮੂਲਜਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਲੋਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪੋਰਕ ਕਾਰਣ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਦੀ ਨਵੀਨ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਰਕ੍ਸ਼ਣ ਸੀ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਸੰਰਕ੍ਸ਼ਣ ਕਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇੱਕ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ ਦਿਆਂ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਕਾਲਰਿਜ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਉਪਰ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਹਰ ਪਾਸੇ ਵਲ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਾਤਮਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਅਦਭੁਤ ਤੁਲਨਾਵਾਂ ਕਰਦਾ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੀਤਿ ਦੇ ਅਤਿ-ਅਧਿਕ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਵੱਲ ਕਦਮ ਵਧਾਇਆ। ਪਰ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਲਰਿਜ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੌਂਦਰਯਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਰਣ ਵਿਚ, ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੇ ਅਧਿਐਨ ਮਨਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਮਾਨਜ ਲਲਿਤ ਕਲਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਇਕ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਉਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ

ਸੂਖਮ ਅੰਤਰ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸਥਿਰ ਮੂਲ-ਗੌਰਵ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੋ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਸਾਦਰਤਾ ਇਹ ਅੰਤਰ ਹੁਣ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਲਈ ਜੋ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸੂਭਾਵ-ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਮਨਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਆਵਸ਼ਕ ਤੱਤ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਯਾ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਯਾ ਫਿਰ ਸੰਤੁਲਨ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਕ ਲਈ ਇਹ ਆਵਸ਼ਕ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਮਾਨਜ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਤੱਤ-ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪਾਰੰਗਤ ਹੋਵੇ। *Biographia Literaria* ੧੮੧੭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। *Sainte-Beuve* ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ੧੮੧੬ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ। ਕਾਲਰਿਜ ਅਤੇ *Sainte Beuve* ਵਿੱਚ ਮੂਲ-ਗੌਰਵ ਸਾਮਯ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਸਾਮਯ ਇਤਨਾ ਹੀ ਸੁਲਭ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਾਨ ਸਮਾਲੋਚਕ ਭੀ ਹੋਣ। *Sainte-Beuve* ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਨਵੀਨਤਾ ਯਾ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਹੀ ਮਹਾਨ ਸਮਾਲੋਚਕ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸੁਰਚਿਪੂਰਣ ਰਸਰਿਅਤਾ ਅਤੇ ਮਨੀਸ਼ਾ ਅਤਿ-ਅਧਿਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਦੇ ਮਹਾਨ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾ-ਪੂਰਵਕ ਬਣਾ ਲੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ੧੮ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਸੂਭਾਵ-ਸੰਸਕਾਰ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਸੀਮਾ ਤਕ ੧੭ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦਾ ਭੀ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ-ਤੱਤ ਦੀ ਉਹ ਆਵਸ਼ਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਾਮਗ੍ਰਿਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਸਮਾਲੋਚਕਾਂ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਵਸਤੂਤ: ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਸਾਸ਼੍ਰਾਦਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਸ਼ਟੀ-ਮਾਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਭੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਮੂਲ-ਗ੍ਰਾਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਕਾਲਖੰਡ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਲ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਲਕ੍ਸ਼ਣ-ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਅਭਿ-

ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨੈਮਿੱਤਿਕ ਸਾਧਨ ਹੈ ।

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਸਾਡੇ ਲਈ ਇਸ ਕਦਰ ਨੈਸਰਗਿਕ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਸਤਿਸ਼ਕ ਚੋਂ ਕਢ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ । ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਇਹ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਇਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਦਾ ਇਹ ਸੂਰੂਪ, ਜੋ ਹੁਣ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕਦੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਚਰਚਾ ਕਦਮ ਕਦਮ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਯਾ ਉਪਨਿਆਸ ਯਾ ਨਜ਼ਮ ਅਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਸਾਡੇ ਕਾਲਖੰਡ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ? ਜੇ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ? ਅਸਾਡੇ ਸਮਾਲੋਚਕ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਕਾਲਖੰਡ ਯਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘਟ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਖਿਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਯਾ ਉਪਨਿਆਸ ਯਾ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤਿ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੀ ਮਹਤ੍ਵ ਹੈ । ਜੇ ਕੁਛ ਭੀ ਹੈ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਤਿਅੰਤਿਕਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਐਸੀ ਰੁਚਿ ਦੀ ਪਰਾਕਾਸ਼ਣਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜ ਤੋਂ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ । ਕਾਲਰਿਜ ਵਾਂਗ Sainte Beuve ਭੀ ਤੱਤ੍ਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਵਸਤਤ: ਅਧਿਕ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਤ: ਅਧਿਕ ਸੰਦੇਹਸ਼ੀਲ ਸੀ । ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਮ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਭੀ ਅਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਚਿਕਿਤਸਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਕ ਸੁਪ੍ਰਵੀਣ ਜੀਵਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਭੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਜੇ ਕੁਛ ਵਰਤਮਾਨ ਸੁੰਦਰ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤਥਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਐਸੇ ਨਿਯਮ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਜੋ ਅਸਾਨੂੰ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਲਾਂ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ । ਹਰਬਰਟ ਰੀਡ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ Phases of English Poetry ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਸਾਡੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੈ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪੰਨੇ ਉਪਰ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰਖਦੀ ਹੈ ।' ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਇਕ ਜੀਵੰਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਮਾਨ ਸ਼ਰੀਰ

ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੀ ਹੈ ।'

ਇਹ ਕੁਛ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨਜ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਲੋਚਨਾਤਮਕ ਉਪਕਰਣ ਭੀ ਬਦਲ ਚੁਕਿਆ ਹੈ । ਜਦ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਕ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ 'ਵਿਕਾਸ' ਜਾਂ 'ਵਿਕਾਸਮਾਨ ਸ਼ਰੀਰ' ਦੇ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨੋਤਿਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਅਵਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਲੈਣਗੇ । ਉਸ ਨੇ ਕੁਛ ਅਸਪਸ਼ਟ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਜੀਵਨ-ਤੱਤ੍ਵ-ਵਿਸ਼ਯਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਕਾਰ ਕਰ ਲੀਤਾ ਹੈ ਕੁਛ ਜੋਰ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਉਹ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਬਾਤ ਸਪਸ਼ਟ ਰਹੇ ਕਿ ਪੂਰਵ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਇਹ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਦ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ । Bastion, Taylor, Maunhorot, Durkhum, Levy Bruhl, Frazer, Miss Harrison ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭੀ ਸੁਧ ਸਾਹਿਤਕ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤਦ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਬਾਤ ਹੋਈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਹਰਬਰਟ ਰੀਡ 'ਬੈਲਡ ਕਵਿਤਾ' ਦੇ ਉਦਗਮ-ਸ੍ਰੋਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਬਾਤ ਸਪਸ਼ਟ ਰਹੇ ਕਿ ੧੯ਵੀਂ ਅਤੇ ੨੦ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਛ ਕੰਮ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਇਹ 'ਅਧਿਐਨ' ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹਾਰਵਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਚਾਇਲਡ, ਹੈਵਰਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੋਮੋਰ, ਸਾਰਬਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੈਸਟਨ ਪੈਰਿਸ ਅਤੇ ਲੰਦਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਬਲਯੂ. ਪੀ. ਕਰ ਨੇ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹਰਬਰਟ ਰੀਡ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਇਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ । 'ਬੈਲਡ ਕਵਿਤਾ' ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਗਿਆਤ ਕਾਲਖੰਡਾਂ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਗਤਿ ਦੀ ਇਕ ਐਸੀ ਚੇਤਨਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਰ ਕਾਲਖੰਡ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਕਾਲਖੰਡ ਦੀ ਸਭਯਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ-ਸਾਪੇਕਸ਼ ਨੂੰ

ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਮੂਲ-ਗੁਣ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਪਰਿਮਾਰਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਤਕਟ ਚੇਤਨਾ ਭੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਡਬਲਯੂ. ਪੀ. ਕਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਯੂਰਪੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮਸਤ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੋਰ ਦੇ ਹਰ ਆਦਮੀ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਪਰਿਚਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਤਿਮਰਾਛੰਨ ਕਾਲ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪੈਰਾਗ੍ਰਫ ਵਿੱਚ, ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਰੀਡ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਮਾਨਵ-ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਵਾਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੌਮਿਆਂ ਤਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ। ਇਤਨੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸਾਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਦਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਮਾਨਵ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵੀਣ ਪੰਡਿਤਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਸਮਾਲੋਚਕ ਦੇ ਲਈ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਭੀ ਪਰਿਚਿਤ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੈਪਰਸਨ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਕ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਭੀ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗਿਆਨ ਦਿਆਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਜਾ ਘਟੋ ਘਟ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੁਛ ਨਾ ਵਾਕਿਫ ਹੋਵੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ। ਇਹ ਸਮਸਤ ਅਧਿਐਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੁਛ ਹੋਰ ਅਧਿਐਨ ਐਸੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਛੁਹੰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਮਾਲੋਚਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ 'ਸ਼ਿਕ੍ਰਸ਼ਤ' ਅਤੇ 'ਅਰਧ-ਸ਼ਿਕ੍ਰਸ਼ਤ' ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਕ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵਿਕਾਸਵਾਦ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਾਰਣ ਭੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਵਾਕਫੀਅਤ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ ਰਹਣਾ ਇਸ ਲਈ ਆਵਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਸੰਪੰਨ ਕਰ ਸਕੇ ਬਲਕਿ ਸਿਰਫ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਕੁਛ ਇਸ ਲਈ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਨਾ ਰਹੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਕੀ ਹਨ, ਉਸਨੇ ਕਿਥੇ ਵਿਸ਼੍ਰਾਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ

ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਲਣਾ ਹੈ। ਅਸਾਨੂੰ ਸਾਮਾਨਜ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਲਈ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵੇਖ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਯ ਕਰ ਸਕੀਏ।

ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ Sainte Beuve ਦੇ ਪਾਸ ਉਹ ਉਪਕਰਣ-ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਆਸ਼ਾ ਰਖਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ, ਬੜੀ ਹੱਦ ਤਕ ਉਹ ਰੀਤਿ-ਵਿਧਿ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਮੰਚ ਉਪਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕਾਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਆਸਪਸ਼ਟ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਕਾਲ ਦਿਆਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਸਨ। ਡ੍ਰਾਈਡਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਕਲਾਸੀਕੀ ਸਾਹਿਤ ਸੀ— ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵਿਧਾਨ-ਤੰਤ੍ਰ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ, ਮਾਲਹਾਰਥ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਾਹਿਤ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਚਰਚਾ ਉਪਰ ਖਾਸਾ ਵਕਤ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੀ ਨਵੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਕੁਛ ਐਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਭੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾਸੀਕੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਜਟਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਆਕਾਸ਼-ਵੇਲ, ਸਰਪ ਯਾ ਏਥਨਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਲਗਾਨ ਬਾਰੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਭੀ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਕਾਂ, ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਅਤੇ ਮਾਲਹਾਰਥ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਐਸੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਉਪਰ ਕੁਛ ਮਨਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਉਹ ਅਸਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਰ ਰਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਵਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਅਸਾਂ ਵਾਂਗ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਮਹਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਅਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਅਧੀਰਤਾ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਸਾਨੂੰ ਇਤਨਾ ਵਕਤ ਭੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਤ ਬਾਰੇ ਭੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਵੀ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਪਸ਼ਚਾਤ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਰ-ਸੂਰੂਪ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਅਧੀਰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਹਰਬਰਟ ਰੀਡ ਭੀ ਨਵੀਨ ਕਵਿਤਾ ਵਾਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਭਵਿਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਅਧਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਤ

ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਸਾਂਪ੍ਰਤਿਕ ਪਲ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। Sainte Beuve ਨੇ ਸੱਤਾਂ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ੧੭ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਇਸ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਜੋ 'Port Royal' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵਿਖਿਆਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ Pascal ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਯ ਉਪਰ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਿਰਣਯਾਤਮਕ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ— 'ਉਹ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਜਾਣਨ ਦਾ ਇੱਛਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਤੱਲੀਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਾਂਕਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ, ਅਜ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਤਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਕਿਤਨਾ ਤੁੱਛ ਮਹਸੂਸ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰ ਲੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੀਤਾ ਹੈ—ਅਜ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਰੋਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖ ਰਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਯਮ ਉਸ ਉਪਰ ਉਕਤਾਹਟ ਅਤੇ ਸ਼ਿਥਿਲਤਾ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੋਚ ਰਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਭੀ ਅਗਣਿਤ ਫਰੇਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਫਰੇਬ ਹੈ '

ਇਹ ਕਾਰਣ ਜੋ ਮੈਂ ਬਯਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ Sainte-Beuve ਇਕ ਨਵੀਨ ਸਮਾਲੋਚਕ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਜ, ਸਭਯਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ (ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਨ) ਇਕ ਜਿਗਿਆਸਾ-ਯੁਕਤ ਸੂਭਾਵ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਸ਼ਯਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਧਯਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦ੍ਰ ਸੀ। ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਪਰਖ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਗਿਆ ਦਾ ਦਾਮਨ ਕਦੀ ਹਥੋਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ—ਉਹ ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਭੀ ਨਵੀਨ ਸਮਾਲੋਚਕ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਉਪਰ ਮਨਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅਸਾਡੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਅਪੇਕ੍ਸ਼ਾ ਨੇਪਥਯ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪਏ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕੀਮਿਯਾ ਦਾ ਇਲਮ ਰਸਾਯਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਹੁਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤੀ ਅਜੇ ਤਕ ਉਹੀ ਹੈ, ਬੇਸ਼ਕ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਅਪਰਿਮਿਤ ਅਤੇ ਅਗਣਿਤ ਹਨ। ਸਮਾਲੋਚਕ ਦਾ

ਕੰਮ ਵਿਸ਼ਮ ਅਤੇ ਦੁ:ਸਾਧਕ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਨ ਸਮਾਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਮਤਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਕਲਾ ਕਲਾ ਲਈ' ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਲੋਚਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਇਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਵੱਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਪਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਨੈਤਿਕ ਮੂਲਕ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁੰਦਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮੂਲਭੂਤ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਅਸਾਡੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਰੋਚਕਤਮ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਗੌਰਵ-ਯੁਕਤ ਯਤਨ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮਾਨਵਵਾਦ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਤਥਾ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਯ ਹਾਵਰਡ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ Babbitt ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ Babbitt ਜੋ ਅਸਾਡੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪੰਡਿਤ ਹਨ, ਇਕ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ Sainte Beuve ਦੇ ਸਾਗਿਰਦ ਹਨ। ਅਸਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੀ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸਮਸਤ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਯਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਗੰਭੀਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਜਾਣਦਾ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਸਾਂਪ੍ਰਤਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਪਹਲੂ ਉਪਰ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਨੈਮਿਤਿਕ ਮਾਧਯਮ ਹੈ। Babbitt ਕਲਾਸੀਕੀ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਕਲਾਸੀਕੀ ਰੁਚਿ-ਰਸਗਿਅਤਾ ਵਾਲਾ ਪੰਡਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵਸਤੂਤ: ਨਵੀਨ ਸਭਯਤਾ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। Babbitt ਨੇ ਅਪਰਿਮਿਤ ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਾਤਤਯ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ਲਤਾ-ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'Ronsseau and Romanticism' ਐਸੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ੧੮ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਦੀ ਰੁਚਿ-ਰਸਗਿਅਤਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਣ ਦੇ ਅਪਕਰਸ਼ ਦੀ ਵਿਵਰਣ-ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭੀ ਅਧਿਕ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਪੁਸਤਕ 'Democracy and Leadership' ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਐਂਗਲੋ-ਸੈਕਸਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਉਹ Sainte Beuve ਦੀ ਅਪੋਕ੍ਰੁਸ਼ਾ Mathew Arnold ਦੇ ਅਧਿਕ

ਸਮੀਪ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਗਤ ਪ੍ਰਵਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੋਗ-ਨਿਰਣਯ ਤਾਂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਲਾਜ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਨੁਸਖਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ M. Julien Benda ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ—Belphégor ਅਤੇ La Trahison—ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦਰਜ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਐਂਗਲੋ-ਸੈਕਸਨ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੋਗ-ਨਿਰਣਯ ਤਾਂ ਕਰੇ ਲੇਕਿਨ ਇਲਾਜ ਲਈ ਕੋਈ ਨੁਸਖਾ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾ ਕਰੇ। ਆਰਨਲਡ ਅਤੇ Sainte Beuve ਦੇ ਵਾਂਗ Babbitt ਦਾ ਭੀ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਦੇ ਅਪਰਸ਼ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਉਪਰ ਅਤਿ ਕਠੋਰ ਬਜਰਾਘਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਵੱਲ ਫਿਰ ਪ੍ਰਤਿਆਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। Sainte Beuve ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਪਰ ਆਰਨਲਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਕੇ ਉਹ ਇਕ ਹੋਰ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਐਸਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮਾਨਵ ਅਨੁਭਵ ਮਾਨਵੀਯ ਆਵਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਲਹਾਮ ਕਰਾਮਾਤੀ ਚਮਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭੂਤ੍ਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਧਾਰਣਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਸੁਲਘਾਕਾਰ ਵਿਵਰਣ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ Mr Babbitt ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਇਹ ਗੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸ ਕਿਸ ਜ਼ਾਵੀਏ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਮਤ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਪਹਲੂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਥੇ ਉਸ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਅੰਦੋਲਨ ਵੱਲ ਆਪ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਮੂਲਭੂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁਣ ਅਤਿ-ਅਧਿਕ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਇਸ ਲਈ ਭੀ ਗੰਭੀਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਭੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰੇ। ਇਸ ਬਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜ ਕਲ ਕੋਈ ਭੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਸਿਆ ਐਸੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਅਸਾਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰਤਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਲ ਨਾ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਭੀ ਹੈ ਯਾ ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਰੇ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਸਾਮਾਨਜ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨਿਵਾਰਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਖਲਤ-

ਮਲਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਲਗਦੇ ਹੱਥ ਇਸ ਬਾਤ ਵੱਲ ਭੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਦਿਆਂ ਤਾਕਿ ਆਪ ਇਸ ਨੂੰ ਅਤਿ-ਅਧਿਕ ਮਹਤੂ ਨਾ ਦਿਉ। ਉਹ ਖਤਰਾ ਇਹ ਹੈ : ਜਦ ਸਮਾਲੋਚਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੰਭੀਰ ਨੈਤਿਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਜੋ ਸੂਯਮ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਖੋ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਤਥਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬ ਕਰਦੇਵੇ। ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਸਤਿਸ਼ਕ ਦਾ ਦਾਸ ਬਣ ਕੇ ਰਹ ਜਾਵੇ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਅਧੀਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰੋਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕ੍ਰਾਰ ਦੇਣ ਲਗ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਚਰਣ-ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਉਸਦਾ ਅਸਲ ਕਰਤਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਭਾਪਰਕ ਜੌਹਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰੇ। ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬਾਅਦ ਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਉਹ ਕਲਾਸੀਕੀਅਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚਿਕਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਲਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸਾਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਸੂਸ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸਾਨੂੰ ਭੀ Sophocles ਯਾ Racine ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਭਾਵ ਭੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹਰ ਉਹ ਕ੍ਰਿਤਿ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਹੁਣ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਹੈ ਜੋ ਇਸੀ ਕਾਰਣ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੰਦੇਹ ਵਿਚ ਫਸਾ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਜੇ ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਲਾਸਿਕ ਅਜ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਸੰਦ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਦਾ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਸਮਯ ਦੀ ਬਾਤ ਹੈ ਕਿ ਸੂਯਮ ਕਲਾਸੀਕੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਸਾਹਿਤ ਗਿਆਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਕੁਛ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਲਾਸਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਹੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਈਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਤੂ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਸਾਡਾ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤਾਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕੀਏ।

Ramon Fernandez ਇਕ ਨਵਯੁਵਕ ਸਮਾਲੋਚਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਾਨਵ-ਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਯਾ ਨੈਮਿਤਿਕ ਉਪਕਰਣ ਵਜੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦ ਜੋ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ-ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਾਦੁਰਭੂਤ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਮਾਨਵਵਾਦ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਜੋ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। Fernandez ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੱਤੁ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਂਝਾ

ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਭੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਮਾਧਯਮ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ; ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਭੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਦਾਚਾਰਵਾਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਲਹਾਮੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭੂਤ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਨਿਬੰਧ-ਸੰਗ੍ਰਹ-'Messages' ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ! ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਧਿ-ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨਾ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰੋਚੀਦਗੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ; ਅਤੇ ਜੋ ਦਰਸ਼ਨ ਤਥਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਪਈ ਹੈ । Fernandez ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਸ਼ਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭੀ ਬਸ ਵਾਜਬੀ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉਪਰ ਅਤਿ ਗੰਭੀਰਤਾਪੂਰਵਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ-ਪਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਮਾਨਜ਼ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਅਪੇਕਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਮਸਲਨ ਮੌਂਟੇਗ ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਵਧੀਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਅਮਰੀਕੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਉਹ ਭੀ 'ਕਲਾਸੀਕੀਅਤ' ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚਿਕਤਾ ਉਪਰ ਮਨਨ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਲੋਚ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਇਸ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਲਾਸਿਕ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲਭੂਤ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹ ਤੱਤ ਉਸ ਨੂੰ George Eliot ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਕੁਛ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪ ਭੀ ਪੂਰਣਰੂਪੇਣ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰਣਤਯਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਪੂਰਣਤਯਾ ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਭੀ ਅਮਰੀਕੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿ-ਅਧਿਕ ਸਪਸ਼ਟਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਇਸ ਪਰਿਪਾਟੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਮਹਾਨ ਉਪਨਿਆਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ George Eliot ਅਤੇ ਮੈਰੀਡਿਥ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੈ । ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਉਪਨਿਆਸਕਾਰ Marcel Proust ਬਾਰੇ ਉਸਦਾ ਨਿਬੰਧ ਜੋ ਉਸਦੇ ਆਲੋਚਨਾ-ਤਮਕ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਰੀਤਿ-ਵਿਧਿ ਦੇ

ਸਾਹਕਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਅਪੋਕ੍ਰਿਸਟ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਵੀਣ ਪੰਡਿਤ ਹੈ। ਉਪਨਿਆਸਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸਨੇ ਚੰਗੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਵੇਚਨ ਸਭ ਕੁਛ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕਹਣ ਲਈ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਰਹ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਤੋਂ ਭੀ ਹਥ ਧੋ ਬੈਠਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਬਾਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਨਵੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਣ ਵਿਚ ਭੀ ਦੁਰਸਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੀ ਸਮਸਿਆ ਜੋ ਨਵੀਨ ਸਮਾਲੋਚਕਾਂ ਲਈ ਆਵਸ਼ਕ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਸੁਯਮ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਭੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਆਵਸ਼ਕ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ George Eliot ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਜੇ ਲਿਖ ਭੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿ: ਸੰਦੇਹ ਅਪੂਰਣ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਕਦਰ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਉਸੇ ਸੀਮਾ ਤਕ ਸਮਾਲੋਚਕ ਦੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਭੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਕ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿੱਤੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਿੜ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਾਲੋਚਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਤਾਲਬੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਮਾਨਵੀਯ ਆਤਮ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨੈਮਿਤਿਕ ਮਾਧਯਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨਜ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਵਿਸ਼ਯ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਸਮਾਲੋਚਕ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪ੍ਰਵਿੱਤੀ ਭੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਐਸਾ ਵਿਗਿਆਨ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਉਪਰ ਪੈ ਰਹਿਆ ਹੈ) ਉਵੇਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਭੀ ਰਹ ਰਹ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਜਵਾਜ਼ ਬਾਕੀ ਰਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੀ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ਯ ਨੂੰ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਐਸੀ ਸਾਇੰਸ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਨ ਕਰ ਦੇਈਏ ਜੋ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਕੁਛ ਪਹਲੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਸਕੇ; ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮਯ ਸਮਯ ਸਿਰ ਕਦੀ ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨਵਾਦ ਤਥਾ

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਦਸਤਬਰਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਸਾਹਿਤ ਸਾਹਿਤ ਰਹੇਗਾ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਲਈ ਉਸ ਵਕਤ ਤਕ ਥਾਂ ਬਾਕੀ ਰਹੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਭੀ ਵਸਤੂਤ: ਉਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੂਯਮ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤਕ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਗਲਪ-ਕਥਾ ਯਾ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਪ੍ਰਥਮ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਭੀ ਉਹੀ ਰਹਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਰਹਿਆ ਹੈ—ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਨੰਦ-ਅਨੁਭੂਤਿ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਜੋ ਹਰ ਕਾਲਖੰਡ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹਰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਆਨੰਦ ਸੰਬੰਧੀ ਅਸਾਡੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਤਨੀ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਅਪਣੇ ਪਿੜ ਨੂੰ ਯਾ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਕੰਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ-ਕੇਂਦ੍ਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੇ। ਪ੍ਰਾਣਕੇਂਦ੍ਰ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਲਾਂ ਜਦ ਇਸ ਬਾਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰ ਲੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਕਤ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਮਹਤੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਹੁਣ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਾਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੂਤੰਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਅਸੰਯਮ ਨਾਲ ਕਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਾਅਰੀਫ਼ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਪਰਮ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਯ: ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਸੰਬਾਦਕ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਕੁਛ ਤਾਂ ਸੂਯਮ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਅਤੇ ਕੁਛ ਮਾਨਵਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਐਸੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸੀਂ ਆਪ ਭੀ ਤਾਅਰੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜਦ ਵਸਤੂ-ਸਥਿਤਿ ਇਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਪਹਲੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਿਆ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਐਸੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਐਸੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਐਸੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਠੀਗ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੀ। ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਉਚਿਤ ਹੋਣ। ਪਰ ਜੇ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ

ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਐਸਾ ਤਰੀਕਾ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਕਿ ਅਸੀਂ ਹਰ ਵਕਤ ਸਮਝ ਸਕੀਏ ਕਿ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੁਣ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਇਕ ਅਤਿ ਸਾਧਾਰਣ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਾਂਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੂਯਮ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ "ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਕਵਿਤਾ" ਦੇ ਪਾਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਐਸਾ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅਜ ਤਕ ਅਰਥ-ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਰਥ-ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਨੂੰ ਸੁਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਰਥ-ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਇਕੋ ਕਵਤ ਇਸ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ (ਇਸਤਲਾਹ) ਤੋਂ ੧੭-ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਦਲ ਮੁਰਾਦ ਲੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਹਲੂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਲਗ ਅਲਗ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। "ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਕਵਿਤਾ" ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਸਮਾਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪਹਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੂਖਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤਾਅਰੀਫ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਤਾਅਰੀਫ ਦੇ ਨਾਲ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਜੋ ਕਵੀ ਬਚ ਰਹਣਗੇ ਜੋ ਇਸ ਤਾਅਰੀਫ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਯਾ ਫਿਰ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਮੁਖ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਐਸੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਕਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਟੋਹ ਲਾਈ ਜਾਵੇ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਆਪਕਤਰ ਸਮਝਿਆ "ਕਲਾਸੀਕੀਅਤ" ਅਤੇ 'ਰੋਮਾਂਚਿਕਤਾ' ਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਲਾਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਲਾਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਸਤਿਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਰਿਮੇਯ ਮਤਭੇਦ ਲਈ ਪਦਾਰਥ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਇਹ ਸਥਿਤਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਸੰਤੋਸ਼-ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਗੰਭੀਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਮਨਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਐਸੀਆਂ ਸਮਝਿਆਵਾਂ

ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਿਆਂ ਸੱਧਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਉਹ ਸਮਸਿਆ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ “Principles of Literary Criticism” ਅਤੇ Practical Criticism” ਦੇ ਲੇਖਕ ਆਈ-ਏ-ਰਿਚਰਡਜ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਲਗਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਦਾਅਵਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਨਸਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਰ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਤਿਰਿਕਤ ਇਕ ਬਾਤ ਇਹ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਅਜੇ ਨਾ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ ਬਲਕਿ ਅਜੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮਸਾਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਥਨ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਕਦੀ ਇਕ ਕਾਲਖੰਡ ਵਿੱਚ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ-ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹ ਇੱਕ ਐਸਾ ਕਥਨ ਹੈ ਜੋ ਅਤੀਤ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਛ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਤਿ ਆਪਣਾ ਸੰਰਕਸ਼ਣ ਆਪ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਭੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਲੋਚਨਾਤਮਕ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਸੰਯਮਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜਿਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਜੀਵਨ-ਯਾਪਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਐਸਾ ਮਹਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਇਸ ਅਸਤ ਦੁੰਦ ਨੂੰ ਮਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਕੀਤਾ ਹੈ) ਕਿ ਅਸਾਡਾ ਇਹ ਕਾਲਖੰਡ ਸਮਾਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦੌਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਦੌਰ ਹੈ। ਅਸਾਡਾ ਇਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿ ਅਸਾਡਾ ਦੌਰ ਅਪਕਰਸ਼-ਉਨਮੁਖ ਹੈ, ਗਲਤ ਹੈ। ਕੋਈ ਦੌਰ ਅਪਕਰਸ਼-ਪ੍ਰਵਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਸਿਰਫ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਾਡਾ ਦੌਰ ਭੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਭ੍ਰਮ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ ਜਿਤਨੇ ਹੋਰ ਦੌਰ ਸਨ। ਸਾਂਪ੍ਰਤਿਕ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਕੁਛ ਆਰਥਿਕ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਅਸਮਾਲੋਚਨਾਤਮਕ ਰਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਲੋਚਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਟੀਕਾ-ਟਿਪਣੀ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਯਾਅਨੀ ਛੇਤੀ ਵਿੱਚ ਮਜਦੂਰੀ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗ਼ੈਰ-ਪੇਸ਼ਾਵਰ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਭੀ ਇਹਸਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਆਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਅਤਿ-ਅਧਿਕ ਸੀਮਾ ਤਕ “ਟੈਕਨੀਕਲ” ਅਤੇ “ਵਿਵਸਾਯ-ਤੰਤ੍ਰ” ਵਿਆਪਾਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਅਨਾਗਤ ਕਾਲ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਜਿਸ ਬਾਤ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਿਅਤਾ-ਯੁਕਤ ਸਮਾਲੋਚਕਾਂ ਦਿਆਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਹਯੋਗ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਆਂ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਐਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਨਾ “ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਿਅਤਾ-ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ” ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ “ਵਿਅਵਸਾਯੀ” ਚੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰ ਦੇਣ।

ਡਾਕਟਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਇਕ ਬਾਗੀ ਕਵੀ

ਮੈਂ ਇਥੇ ਡਾਕਟਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਬਾਗੀ' ਕਹਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜ, ਧਰਮ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਬਾਗੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਬਾਗੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਵਾਂਗੂ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਭੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਭੁਲ੍ਹੇ ਸੁਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਯੋਗ-ਵਾਦੀ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਯਥਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਯੋਗ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਸਾਡੇ ਨਵੇਂ ਉਠੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੌਢੀ ਖੁਦ ਬਣਨ ਦੀ ਇਤਨੀ ਤੀਬ੍ਰ ਇਛਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਯ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਆਸ਼ਯ ਉਸ ਭੁਲੇ ਵਿਸਰੇ ਤੇ ਉਪੇਕ੍ਸ਼ਿਤ ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮੁਲਜ਼ਾਕਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਆਗਰਾ ਮੈਡੀਕਲ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਿਲਟਰੀ-ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੇ ਰੰਗੂਨ ਆਦਿ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀਪਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਦੇ ਨਾਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਡਾਕਟਰੀ ਦੇ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਵਿਚ। ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਸਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਜਰਮਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲ-ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਸ਼ਟਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅਖਿਰੀ ਘੜੀਆਂ ਗਿਣਦੇ ਰਹੇ।

ਡਾਕਟਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਹਨ—'ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ'

ਅਤੇ 'ਅੰਤਿਮ ਲਹਰਾਂ' । ਵਗਦੇ ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਜਿਥੇ ਸਾਫ ਜਾਂ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜੀਵਨ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੰਧਨਾਂ ਜਾਂ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਦੇ ਹਨ । ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ' ਭੀ ਕਾਵਿ-ਰਸ ਦੇ ਉਹ ਝਰਨੇ ਹਨ—ਜਿਹੜੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਰੋਕਿਆਂ ਰੋਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਤੇ ਨਰੋਇਆ ਥਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਰਸਤੇ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਟੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭੰਨਦੇ ਤੌੜਦੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਪਾਈ ਪਿਰਤ-'ਮੁਕਤ ਛੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ'-ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ । ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੀ ਆਪਣੇ ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਮੁਕਤ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਸੈਲਾਨੀ ਛੰਦ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਦਿਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਸਰਬ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਕਤ ਛੰਦ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਨਿਰਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤ-ਛੰਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੋਪਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ । ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਠਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸਕਤਾ ਜਾਂ ਅਵਰੋਧ ਪੈਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲਵਲੇ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਿੰਗਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ । ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੁਾਦ ਹੈ, ਨਵਾਂ ਹੁਲਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗੰਭੀਰਤਾ ਹੈ । ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੌੜੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਨਾਲ ਵਾਸਤਾ ਪੈਣ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਛਾਪ ਕਰ ਕੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਵੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਸਤੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਭ ਕਾਵਿ-ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ।

ਮੈਂ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸਹਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਾ-ਕਿਰਤ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਹੀਨ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨੇ ਭੀ ਸੈਲਾਨੀ ਛੰਦ ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਫਲ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਜਿੰਨੇ ਵੇਗ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਸੰਦਰਭ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਛੋਹ ਸਕਿਆ, ਨਾ ਹੀ

ਉਸ ਜਿਹੀ ਦੀਰਘ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ।* ਇਸ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ, ਘੋਖਣ ਅਤੇ ਮਨਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਸਾਨੂੰ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਪਰ ਭੀ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਹੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲੋਂ ਮਸਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਗੁਣ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਲੱਭਣ ਲਗਿਆਂ ਮਸਤੀ ਭੀ ਚੌਖੀ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੇਗ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਿਸੇ ਭੀ ਹੋਰ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਸਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਪੂਰ ਥਾਂ ਕਰਾਂਗਾ।

ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਉਹ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਭਰ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਕਤ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਯਾਤਨਾਵਾਂ ਸਹਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਿਖਲਾਵਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਅਤਿ ਦੁਖਦਾਈ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਹ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਆਸਤਿਕ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਹਜ-ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤਾਂ, ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖਰੀ ਖਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਸਾਡੇ ਤਥਾ-ਕਥਿਤ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਭੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਯਾ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਪਾਠਕ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਕਵੀ ਵਲੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਗੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝੀਏ, ਇਸ ਦੀ ਮੁਕਤ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਤ-ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਜਾਣੀਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦੇਈਏ। ਇਥੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ 'ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ' ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਉਕਤ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵੇਦਨਾ-ਭਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਜਾਪਾਨੀ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਸੀ, ਅਸਾਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਸਾਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤੇ

* ਵੇਖੋ: ਸੰਕੇਤ, ਲਹੌਰ, ਪੰਨਾ ੨੪੯।

ਸਿੱਤੋਂ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ।

ਕਵੀ ਇਕ ਬਾਗੀ ਆਦਮੀ ਹੈ । ਉਹ ਵੇਖ ਰਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਯੁਗ ਆ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਲਾ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਕੀਤੇ ਸਨ । ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਜੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਗਤਿਸ਼ੀਲ-ਲੇਖਕ-ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਹੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਵੀ ਦਾ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹ ਛਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਬੀ ਪਿੱਸੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਸਹਾਨੁਭੂਤਿ, ਦਯਾ ਤੇ ਸੁਭ ਇਛਾਵਾਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਉਹ ਪਰਖ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵ ਇਤਨਾ ਦੁਖੀ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਸ਼ਾਇਦ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਚ-ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੇ ਬੁਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਉਂ ਹੈ । ਕਵੀ ਦੇਖ ਰਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹਨੇਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਨਵੇਲਾ ਯੁਗ ਵਰਤ ਜਾਵੇਗਾ:—

ਹਨੇਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਹਨੇਰੀ !

ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ, ਤਬਾਹੀ ਦੀ, ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ।

ਹੇਠਲੀ ਉੱਤੇ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਦਿੱਸੇਗਾ ਕੁਝ ਨਾ,

ਸਿਆਣ ਨਾ ਰਹੇਗੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ,

ਕੀਮਤਾਂ ਸਭ ਬਦਲੀਆਂ ਜਾਵਸਨ ।

ਜੋ ਅੜੇਗਾ, ਸੋ ਝੜੇਗਾ,

ਜੋ ਅਟਕੇਗਾ, ਸੋ ਭੱਜੇਗਾ ।

ਹੇਠਲੀ ਉੱਤੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਸੂਪਨ ਅੱਜ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਕੋਈ ਲੈ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਭੀ ਵਰਜਿਤ ਸਨ । ਕਵੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੈੜਾਂ ਤੇ ਐਬਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖ ਚੁਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਧਰਮ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਮੁਕਤ-ਕੰਠ ਨਾਲ ਬੋਲ ਸਕਿਆ । ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਐਸ਼-ਆਰਾਮ ਯਾ ਨਿਜੀ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਦੀ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤਾਈਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਸੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ 'ਜਣੇ ਨੂੰ' ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਕਤ ਹੈ—ਝੱਖੜ ਝੁਲਾ ਦੇ ।

ਅਕਲਾਂ ਵਾਲਿਆ ਦੂਲਿਆ,

ਅਕਲਾਂ ਵੰਡ, ਝੱਖੜ ਝੁਲਾ ਦੇਹੁ ਇਕ ਅਕਲਾਂ ਦਾ,

ਕਿ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਛੱਪਰ ਉੱਠਣ,

ਦਹਿਣ ਢੇਰੀਆਂ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ।

(ਜਣੇ ਨੂੰ)

ਬੰਦਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਧਿ-
ਅਵਿਧਿ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਜੇ ਕਿਸੇ
ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਵਿਰਲ ਵੇਖ ਕੇ ਬੰਦਾ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਰਮ ਜਾਂ ਮਜ਼ਹਬ ਉਸਦਾ
ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਕੇ ਖੜਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ
ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਾ-ਦੇਵ 'ਕਾਨੂੰਨ' ਆਪਣੇ ਜਬੜੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ
'ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ —

ਸਮਾਜ ਘੁੱਟਦਾ ਖਿਆਲ ਨੂੰ, ਖਿਆਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ,
ਕਾਨੂੰਨ ਕਤਰਦਾ ਜੀਭ ਨੂੰ, ਕੈਦ ਕਰਦਾ ਜਿਸਮ ਨੂੰ,
ਮਜ਼ਹਬ ਮਾਰਦਾ ਰੂਹ ਨੂੰ, ਦੱਬਦਾ ਹੁਨਰ ਨੂੰ,
ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ?
ਬੱਸ ਟੁਰਿਆ ਚਲਾਂ ਰਾਹੇ ਰਾਹ ।
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੀ ਚੰਗੇਰੀ ਏ,
ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਖੁਨਾਮੀ ਨਾਲੋਂ ।

(ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ)

ਕਵੀ ਵੇਖ ਰਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਪਾਸੇ ਆਪੋ-ਧਾਪੀ ਮਚੀ ਹੋਈ ਹੈ।
ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰ ਭਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ
ਗ਼ਰੀਬ ਲੋਕ ਲੁਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਧਰਮ ਦੇ ਆਗੂ ਲੁਟੇਰੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਰੱਬ
ਫਿਰ ਭੀ ਬੈਠਾ ਸਾਰਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਸਰ ਭੀ
ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਸ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਜਿਹਾ ਉਲਾਂਭਾ ਹੈ —

ਆਪੂੰ ਛੱਪ ਬੈਠੇਂ, ਏਥੇ ਖੱਪ ਪੈ ਗਈ,
ਤੇਰੀ ਧੁਰਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਹੋਈ ਆ,
ਬੁਰਕੇ ਲਾਹ, ਉਠ ਦੇਹ ਖਾਂ ਦਰਸ ਯਾਰਾ,
ਐਵੇਂ ਕਾਸ ਨੂੰ ਧੂੜ ਧੁਮਾਈ ਹੋਈ ਆ ?

(ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਨੂੰ)

ਇਸਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨਾਸਤਿਕ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭੂ-
ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਵਿ-ਟੁਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਲੱਗ
ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਪਰ ਨਹੀਂ, ਕਵੀ ਪਹਲਾਂ ਉਸ ਰੱਬ ਦਾ ਆਸ਼ਿਕ ਹੈ,
ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਐਸਾ ਭਗਤ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ
ਨੂੰ ਤਥਾਸਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਅਪਨਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਭੀ ਆਡੰਬਰਾਂ ਨੂੰ ਭੰਡਦਾ ਹੈ,

ਝੁਠੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਦਿਰਾਂ, ਮਸਜਿਦਾਂ-ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਫੋਕੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਟੋਕਰੀ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਕੁਲੀ ਵਾਂਗੂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ*। ਉਸਨੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਭੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਰੱਬ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹ ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਦੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਨਦਾ ਸੀ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰ-ਮੁਖੀ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ ਰੱਬ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਦੁਖਾਂ-ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੁਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:—

ਲੋੜ ਹੈ ਮਨੁੱਖ ਡਿੱਗੇ ਤੇ ਮਾਯੂਸ ਹੋਵੇ,
 ਰਸਤਾ ਭੁਲੇ ਤੇ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਹੋਵੇ,
 ਕਿ ਕੇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ —
 ਆਪਣੀ ਉਣਤਾਂ ਅਲਪਗਤਾ ਤੇ ਅਗਿਆਣਤਾ ਦਾ,
 ਤੇ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ, ਰੱਬ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ, ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ !

(ਦੁਖ ਦਾਰੂ)

ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੱਬ ਕੇਵਲ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੁਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾ, ਸਗੋਂ ਦੁਖੀ ਤੇ ਢੱਠੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਮਨ-ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਿਪ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਪਾ ਵਾਰ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਸਦਾ ਵਿਗਾਸੀ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਾ ਸਕੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਰਮਾਮਤਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਵਾਕ 'ਨਾਨਕ ਭਗਤਾਂ ਸਦਾ ਵਿਗਾਸ' ਦਾ ਭੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ—

ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਰੱਬ ਦਿਸਦਾ ਸੀ-ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹੋ ।
 ਕਾਫਰ ਕੋਈ ਨਾ ਸੀ, ਨਾਸਤਕ ਕੋਈ ਨਾ,
 ਕਾਫਰ ਉਸ ਦੇ ਸਨ, ਨਾਸਤਕ ਉਸ ਦੇ,
 ... ..
 ਉਹ ਮੇਰਾ ਸਦਾ-ਵਿਗਾਸੀ ਰੱਬ ਹੈ,
 ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਵਿਗਾਸ ਭਗਤ ਉਹ ਹੈ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ।

(ਰੱਬ ਸਭਨਾ ਦਾ ਰਾਖਾ)

* ਵੇਖੋ: ਲੇਖ 'ਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰੀ ਸੋਮ ਆਨੰਦ, ਕਾਰਵਾਨ, ਪੁੰਨਾ ੧੮, ਤਾਰੀਖ ਦਸੰਬਰ ੧੯੬੦।

ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਹੀ ਮਾਰਗ ਹਨ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਕ, ਸੰਤ ਤੇ ਭਗਤ ਵਿਭਿੰਨ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਚਲਕੇ ਅਖੀਰ ਉਸੇ ਇਕ ਸਰਵਗਤ-ਸਤ੍ਯ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਦੂਰ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ, ਤਗਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ—

ਕਰਤੇ ਹੋ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ,
 ਰੱਬ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਬਣੇ ਪੁਜਾਰੀ,
 ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਪਾਈਆਂ, ਭੋਗ ਲੁਆਏ,
 ਧੂਪਾਂ ਧੁਖਾਈਆਂ, ਜੋਤਾਂ ਜਗਾਈਆਂ,
 ਟੱਲੀਆਂ ਖੜਕਾਈਆਂ, ਘੰਟੇ ਵਜਾਏ, ਆਰਤੀਆਂ ਉਤਾਰੀਆਂ,
 ਮੰਨਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ, ਸਿਜਦੇ ਕੀਤੇ, ਅਰਦਾਸੇ ਸੁਖੇ,
 ਮੁਰਾਦਾਂ ਪਾਈਆਂ, ਗੁਣ ਗਾਏ ਸੋਹਣੇ ਕੀਤੇ, ਸੁਕਰ ਗੁਜਾਰੇ।
 ਇਉਂ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਕੇ, ਪ੍ਰੇਮ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਥੀ ਕੇ,
 ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੁਲੇ, ਅਲੱਭ ਰੱਬ ਪਾ ਲਿਆ,

ਤੇ ਸੁਖੀ ਸੁਹੇਲੇ ਹੋ ਗਏ।

(ਰੱਬ)

ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ, ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕੱਲਿਆਂ ਨਾਲ ਲਿਤਾੜਿਆਂ ਦੁਖੀ ਦੀਨਾਂ ਨਾਲ ਕਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਹੈ। ਰੱਬ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਵੀ ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਘਟ ਹੀ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬੰਦਾ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਲੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰੱਬ ਕਿਹੜਾ ਇੱਕਲਾ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਥਾਂ ਜਾਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਰਵ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਝੁੰਗੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੀਨ-ਦੁਖਿਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨ ਉਹ ਖੁਦ ਇੱਕਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਇੱਕਲੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਦੇਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ :—

ਜਦ ਦਾ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ,
 ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬੰਦ ਨਹੀਂ,
 ਨ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼, ਨ ਕਿਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੰਦ,

ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਵੱਸਿਆ ਹਾਂ, ਆਜ਼ਾਦ, ਖੁਲ੍ਹ,
 ਸਭ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹਨ,
 ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹਾਂ,
 ਸਾਰੇ ਵਸੋਂ ਵਸੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਵੱਸਣ ਦੀ ਵਸੋਂ,
 ਆਓ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਓ, ਓ ਇਕਲਿਓ !

(ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ)

ਇਸੇ ਲਈ ਕਹਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਆਪਣਾ
 ਆਪ ਪਛਾਣੋ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰੋ—

ਹਾਏ ! ਤੈਨੂੰ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਅਜੇ ਤਕ ਦਿਸਿਆ ?

ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੋ, ਤੇ ਵੇਖੋ,

ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੈ ਈ ।

(ਭਗਤ)

'ਕੋਈ ਆਣ ਲੁਕਾਵੇ ਮੈਨੂੰ' ਵਿਚ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹੋ ਕੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ
 ਉਛਾਲੋ ਪਈ ਮਾਰਦੀ ਹੈ । ਕਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਰੱਬ ਭੰਨੇ ਤੋੜੇ
 ਤੇ ਮੁੜ ਪੈਦਾ ਕਰੇ । ਇਹ ਖੋਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ—

ਮੇਰਾ ਅੰਗ ਅੰਗ ਭੰਨ ਦੇਵੋ,

ਭੰਨ ਫੇਰ ਬਣਾਵੋ ਮੈਨੂੰ ।

ਨਮਰਤਾ ਜਾਂ ਵਿਨਯ ਭਗਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਹੈ । ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ
 ਭੀ ਸਭ ਫੁੱਫ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਚਰਣ ਕਮਲਾਂ ਤੇ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਣ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ
 ਹਨ । ਉਹ ਰੱਬ ਅਗੇ ਗਿੜਗਿੜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ—

ਗਰੀਬੜਾ ਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਮੈਂ,

ਮੈਨੂੰ ਤਾਰ ਲੈ ਐਵੇਂ ਹੀ,

ਓ ਤਾਰਨ ਵਾਲਿਆ, ਬਾਬਿਆ !

ਕਵੀ ਦਾ ਰੱਬ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰੱਬ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਆਕਾਰ ਨਹੀਂ,
 ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਇਕੋ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦਾ ਸੂਰੂਪ
 ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ
 ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਈਸਾ ਨੂੰ' ਨਾਮਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਈਸਾ ਨੂੰ
 ਸ਼੍ਰੀ ਦੇ ਫੁਲ ਚੜ੍ਹਾਏ ਗਏ । ਤੀਜੇ ਪਾਸੇ 'ਕਾਲੀ' ਨਾਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ 'ਕਾਲੀ
 ਦੇਵੀ ਜਗਤਮਾਤਾ, ਕਾਲਿਕਾ, ਚੰਡਿਕਾ, ਖੌਫ ਦਾ ਨਾਂ-ਰੱਬ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ
 ਪੈਰਕ, ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ, ਮਰਘਟ ਤੇ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਨੱਚਣ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦਾ

ਆਵਾਹਨ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ ! 'ਬਾਬਾ ਅਟਲ' ਦੀ ਯਸ਼-ਸ਼ੋਭਾ ਭੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਇਸ ਕਾਵ-ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੱਦ-ਟੁਕਾਂ ਹਨ । ਕਈ ਵਾਰੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗੱਦ ਹੈ ਜਾਂ ਪੱਦ । ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਕਵੀ ਨੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁਸਥ ਗੱਦ ਵੰਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਪੰਨਾ ੯੨, ੯੩ ਦੀਆਂ ਇਹ ਗੱਦ-ਟੁਕਾਂ 'ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ', 'ਬਸੰਤ ਉਹਲੇ ਕੌਣ ਕੌਈ ?' ਭੀ ਕਵੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਹਨ—

"ਇਹ ਕੀ ਓਹਲੇ ਬੈਠੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ? ਕੀ ਅਦਿੱਸ ਅਛੋਹ ਸ਼ਕਤੀ ?

... ..

ਕਵੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਵਿਸ਼ਯ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ । ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਸ਼-ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਕਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਿਆ ਸੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਦੋ ਮਹਾਨ ਯੁਧ ਦੇਖੇ ਸਨ, ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਉਤੇ ਢਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਜੁਲਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਦੇਖੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਅਖਿਰੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਭੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਪਾਪ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਮੰਗਣਾ ਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ । ਤਾਕਤਵਰ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਹਮ ਵਜੋਂ ਮਿਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਭੈੜੀ ਹੈ—

ਤਰਲੇ, ਸਿਦਕ, ਈਮਾਨ, ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਤਾਕਤ ਉਤੇ,
ਤਰਲੇ, ਹਾੜੇ, ਵਿਲਕਣੀਆਂ, ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੇ ਰੱਬ ਅੱਗੇ—
ਸਭ ਨਾਮਤਦੀ ਹੈ, ਮੁਰਦਿਹਾਨ ।

... ..

ਤੇ ਇਉਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੋਵੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ, ਨਿਆਂ ਹੋਵੇ ਸਭ ਨਾਲ—
ਬਸ ਇਹ ਹੈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਕਸਦ,

ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਨਵਾਂ ਮਜ਼੍ਹਬ ।

(ਨਵਾਂ ਮਜ਼੍ਹਬ)

ਕਵੀ ਦੇ ਇਸ ਨਵੇਂ ਮਜ਼ਹਬ ਵਿੱਚ ਵਿਤਕਰੇ ਨਹੀਂ, ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਨਹੀਂ, ਗੁਲਾਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕੋਈ ਚਾਟੂਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਪੁੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । 'ਕਲੰਦਰ ਦਾ ਬਾਂਦਰ' ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਕ੍ਰਿਤਿ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਬਾਂਦਰ, ਬਾਂਦਰੀ ਤੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਕਲੰਦਰ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੁਸ਼ੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰਾ

ਰੂਪਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਜਾਂ ਦਿਵਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਜੀਵਨ-
ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਲੋਚਕ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ,
ਵੇਗ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ
ਇਸੇ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਪਟੇ ਵਾਲਾ ਕੁੱਤਾ' 'ਪਟੇ ਬਿਨਾ ਕੁੱਤਾ', 'ਕੋਹਲੂ'
ਆਦਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਹਦੀ ਭਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹਨ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ
ਕਿਤਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਕਵੀ ਹਰੇਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪਕ ਦਸ ਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ
ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੱਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਕੈਸੀ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ, ਜੁਲਮ ਨੂੰ ਤਮਾਸ਼ਾ ਆਂਹਦੀ
ਖਰਚ ਖਰਚ ਪੈਸੇ ਵੇਖਦੀ, ਜੁਲਮ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ,
ਇਹ ਜ਼ਾਲਮ ਦੁਨੀਆਂ। (ਕਲੰਦਰ ਤੇ ਬਾਂਦਰ)

ਇਸ ਸਾਰੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪਕ 'ਕੋਹਲੂ' ਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਣ ਸਿੰਘ
ਦੇ 'ਖੂਹ ਤੇ ਗਿਰਾਂ ਸਾਰਾ ਵਸਦਾ' ਵਾਂਗੂ ਇਥੇ ਤੇਲੀ ਦੇ ਕੋਹਲੂ ਤੇ ਨ ਕੇਵਲ ਸਾਰਾ
ਗਿਰਾਂ ਦੀ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅਸਲੀ ਤੇ ਨਕਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਭੇਦ ਭੀ ਨਿਖੇੜੇ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਇੰਨੇ ਬਿੰਨ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ
ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪਕ ਗ੍ਰਾਮ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ
ਨੂੰ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਹੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ
ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜੁਲਮ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ
ਬੁਢੇ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਪਰਣਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ
ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨਾਚਾਰ ਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਫੈਲਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਗੁੰਡਿਆਂ
ਦੇ ਅੱਡੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਛੜੇ ਛਾਂਟ ਤੇ ਜੁਆਰੀ। ਇਹ ਇਕ ਕੋਝੀ
ਸਚਾਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਕਵੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਕਵੀ
ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗੂ ਕੇਵਲ ਮਸਤੀ ਹੀ ਦਿਖਲਾ ਕੇ ਚੁਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ
ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਟੇ ਭੀ ਕੱਢਦਾ ਹੈ —

ਤੇ ਅਗੋਂ ਭਿੱਤ ਝੱਟ ਖੁਲ੍ਹਦੇ,
ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਦਾ ਜਾਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਧੀਆਂ ਰਾਤਾਂ।
ਤੇ ਵੜ ਜਾਂਦੀ ਉਹ ਭਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਣ,
ਭਾਈ ਦੀ ਨਿਘੀ ਬੁੱਕਲੇ।
ਕੇਹੀ ਫਰੀ ਹੋਈ ਆਈ ਸੀ,
ਕੱਕਰ ਪਾਲਿਆਂ ਦੀ.....
ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਹਟਵਾਣੀਏ ਦੀ ਇਹ ਜਵਾਨ ਨਾਰ !
... ..

ਉਹ ਕੋਹਲੂ ਦਾ ਢੱਗਾ ਕੀ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ?
ਤੇ ਉਹ ਤੇਲੀ ਉਹ ।

(ਕੋਹਲੂ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਸਰਵਤੋਮੁਖੀ ਹੈ । ਕਵੀ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਬਾਰੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ । 'ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ' ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਜਾਗਣ ਲਈ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਲੁਲਾਮੀ ਲਾਹ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—

ਤੂੰ ਕਿਰਤ ਹੈ ਕਰਤਾਰ ਦੀ, ਹੁਨਰ ਰੱਖ ਹੁਨਰੀ ਦੀ,
ਸੁਣੁਪ, ਸੁਬਕਤਾ, ਪਿਆਰ, ਹਮਦਰਦੀ,
ਸੁਹਲਤਾ, ਨਜ਼ਾਕਤ ਦਾ ਅਵਤਾਰ,
ਤੂੰ ਸਿਰਤਾਜ਼ ਆਰਟਿਸਟ ਹੈਂ ।
... ..
ਇਸਤਰੀ ਸਦਾ ਦਬੀ ਰਹੀ ਤੇ ਮਰਦ ਸਦਾ ਨਾ-ਕਾਮ,
ਹੇ ਇਸਤਰੀ, ਉਠ ! ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਤੂੰ ਨਾਮਯਾਬ ਬੀਣੇਂ ।

ਸਾਡਾ ਕਵੀ ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਰਾਜ-ਯੋਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਯੋਗੀ ਭੀ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਤਪ-ਤਪਸਿਆ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਹਨ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਹਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ—

ਇਨਸਾਨ ਕੇਹਾ ਲਾਲਚੀ ! ਹੱਥ ਆਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ,
ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਿਰਸ ਵਿੱਚ ਘੁੱਟ ਮਾਰਦਾ ਏ,
... ..
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮ ਹੈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ, ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਸੁਖਾਂ ਦਾ
ਗਿਆਨੀ ਉਹ ਜੋ ਦੁਖ ਜਰੇ, ਸੁਖ ਮਾਣੇ ।

ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਇਥੇ ਦੁਖ ਸੁੱਖ ਤੇ ਹੀ ਆਕੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸੁਖ-ਦੁਖ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਤਾਂ ਰਾਜ-ਯੋਗੀ ਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ 'ਰਾਹੀ' ਸਦਾ ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ—

ਮੈਂ ਇਕ ਰਾਹੀ ਹਾਂ,
ਥੱਕਾ ਟੁੱਟਾ, ਮਜ਼ਲਾਂ ਮਾਰਿਆ ।

'ਵਗਣੇ ਪਾਣੀ' ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਖਾਈ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਾਠੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਫਰ ਅਤੇ

ਸਫਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਮਤਾ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਦਿਸ ਰਹਿਆ ਹੈ—

ਸੂਰਜ ਡੁੱਬ ਰਹਿਆ, ਸ਼ਾਮਾ ਪੈ ਰਹੀਆਂ,

... ..

ਪੁੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਬੇੜੀ, ਨਾ ਮਾਂਝੀ,

ਮੈਂ ਅਨਤਾਰੂ ਖਲੀ, ਇਸ ਕੰਢੇ, ਅਨਜਾਣ ਇੱਕਲੀ,

ਟਿਕਾਣਾ ਮੇਰਾ ਦੱਸੀਦਾ ਓਸ ਕੰਢੇ, ਪੱਕਾ ਬਹੁ ਨਾ ਜਿਸਦਾ ।

... ..

ਕੋਈ ਹੈ ਤਰਸਾਂ ਵਾਲਾਂ ?

ਰਤਾ ਤਰਸ ਕਰੇ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਪਾਰ ਅਪੜਾ ਦੇ ।

(ਸ਼ਾਮਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ)

ਕਵੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ-ਮੁਕਤ ਛੰਦ ਨੂੰ—ਰੂਪਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਉਪਰਾਂਤ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੀ, ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਅਤੇ ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ ਜਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਕਾਫੀ ਹਨ, ਤਾਂ ਭੀ ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਠੇਠ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ—

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੀ-ਪੂਜਯ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਅਸ਼ਕਤ, ਅਸਮਰਥ, ਭਗਨੀ, ਅਰਧ ਅੰਗੀ ।

ਆਮ ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਬਦ—ਦਲਿਦਰ, ਹੁਨਰਨ, ਗੁਸੈਲ, ਲੀਕਾਂ, ਨਿਖਸਮੀ ।

ਲਹਿੰਦਾ—ਘੁੱਟਸੀ, ਡੁਬਸੀ, ਫੜੀਅਨ ਮਾਰੀਅਨ ਆਦਿ ।

ਫਾਰਸੀ-ਫਾਰਸੀ—ਇਸਤਕਬਾਲ, ਕਾਮਯਾਬ, ਖੁਦਗਰਜ਼, ਜਾਦਿਕ, ਹੈਸੀਅਤ,

ਕਰਾਮਾਤ, ਇੰਤਜ਼ਾਰ, ਮਹਿਫੂਜ਼, ਮੁਸੱਕਤਾਂ, ਜੁਹਦ, ਇਬਾਦਤ-

ਗਾਰ, ਤੋਹੀਨ, ਖਿਦਮਤਗਾਰ ਗੁਮਰਾਹ ਆਦਿ ।

ਹਿੰਦੀ-ਉਰਦੂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਭੀ ਬਣਾਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ—

ਦਿਮਾਗ਼-ਹੀਣ, ਕਮਜ਼ੋਰ- ਸ਼ਰੀਰੀ; ਸਦ-ਜਵਾਨ ।

ਇਕ ਲਫਜ਼ 'ਲਫਾਫੇ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ ਯਥਾ :

੧. ਮਰਦ-ਫਲਸਫੀ ਨੇ, ਬੂਠੇ ਲਫਾਫੇ ਬਣਾ, ਤੈਨੂੰ ਬੁਠਾਇਆ !

੨. ਇਲਮਾਂ ਦੇ ਲਫਾਫੇ, ਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਸਤੂਨ,

ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਅਪਾਰ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਲੋਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਅਨੁਚਿਤ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ।

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤਜ

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਤਜ ਹੈ, ਕਰਮ ਹੈ, ਧਰਮ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਹ ਬੁਧੀ ਦੇ ਸਤਜ, ਕਰਮ ਤੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤਜ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਭਾਵਕਤਾ ਦਾ, ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ 'ਵਲਵਲੇ ਦਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਤਜ ਹੈ।' ਇਹ ਇਕ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਲਾ ਸਤਜ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਤੇ ਇਕ, ਇਕ ਵਾਲਾ ਸਤਜ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤਜ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਤਜ ਹੈ, ਕਲਪਨਾਮਈ ਸਹਾਨੁਕਤੀ (imaginative sympathy) ਦਾ ਸਤਜ ਹੈ। ਬੁਧੀ ਦ੍ਰਿੜਤ (duality) ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਟਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀਯ ਵਸਤੂ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਅਲਗ ਹੋਂਦ ਬਣਾਈ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕਲਪਨਾ ਦ੍ਰਿੜਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀਯ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ, ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਢਾਲ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤਜ ਦ੍ਰਿੜਤ ਦਾ ਸਤਜ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਦ੍ਰਿੜਤ ਦਾ ਸਤਜ ਹੈ, ਇਕਾਈ ਦਾ ਸਤਜ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਤਜ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦੇ ਦੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਜ੍ਹਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਭਿੰਨ ਵਜ੍ਹਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਲਾਂ ਭੀ ਕਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤਜ ਇਕਾਈ ਦਾ ਸਤਜ ਹੈ, ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਸਤਜ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ। ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਹੀ ਯੁਗ-ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਚਿਤ੍ਰ ਖਿਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਯੁਗ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਪੇ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਰਤਾ ਕੁ ਭੀ ਦੂਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਢਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚੇਤਨਾ ਆਪਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਾ ਚੇਤਨਾ। ਜਦ ਇਹ ਹਾਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਵਗ ਟੁਰਦੀ ਹੈ। R. L. Chambers ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'The Novels of Virginia Woolf' ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

Sympathy is capable of identifying subject and object, observer and observed, the whole consciousness of the

individual with the whole environment of the individual. So sympathy is the essential element in the interpretation of experience and the imaginative writer is the only true interpreter of the contemporary truth.

ਕਹਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਹੈ । ਏਕੀਕਰਣ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਹੈ । ਇਹ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਰ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇਗੀ, ਫਿਰ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਚਾਹੇ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਹੋਵੇ ਯਾ ਰਹਸ਼ਯਵਾਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ।

ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਉਸੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਵਾਸ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੁੱਲ ਭੀ ਉਵੇਂ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੱਤੇ ਰੁਖਾਂ ਦੇ ਭੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਸਵਾਸ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਸਵਾਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਵੀ ਕੋਲ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਇਕ ਚੋਖੀ ਮਿਕਦਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਭਲਾ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਰਹਸ਼ਯਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਹੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਸਤ੍ਯ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤੇ ਇਕ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੋ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਗਿਆਨ (intuition) ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਹੈ । ਅਸਾਡੀ ਬੁਧੀ ਤਾਂ ਭੇਦਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰਾਂ ਤੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤੇ ਇਕ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਅੰਤਰਗਿਆਨ ਯਾ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (intuitive insight) ਸਭ ਮਤ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਇਕਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਵਲ ਸਤ੍ਯ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਮੰਨਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ । ਰਹਸ਼ਯਵਾਦੀ ਕਵੀ ਦਾ ਅਕੀਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਦੋ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮ ਦਰਜੇ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਕ ਅਵਸਥ ਐਸੀ ਭੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਵਿੱਥ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਮਿਲਕੇ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਹੈ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਨਹੀਂ । ਹਾਂ ਬੁਧੀ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਹੈ—ਇਕ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਲਾ ਸਤ੍ਯ ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਲਾਂ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਹੈ । ਪਰ ਯਾਦ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਭੀ ਦੋ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਬੌਧਿਕ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀ-ਜਾਤ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ।
ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੀ ਥਾਂ ਦੂਸਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ—ਅਨੁਭੂਤੀਜਾਤ
ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ।

ਗਰੀਬ ਦੀ ਗਰੀਬ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਹਮਦਰਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ
ਹਮਦਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਖੁਦ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਤੀਬ੍ਰ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।
ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਮੀਰ ਦੀ ਗਰੀਬ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਹਮਦਰਦੀ ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,
ਸ੍ਰਾਨੁਭੂਤ ਨਹੀਂ । ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਿਜੀ ਵਿਸ਼ਯ ਇਹ ਸ੍ਰਾਨੁਭੂਤ ਹਮਦਰਦੀ
ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੀ ਨਹੀਂ
ਜਾਂਦੀ । ਇਹ ਲਿਖੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿਖ ਵਿੱਚ ਭੀ ਲਿਖੀ ਜਾਵੇਗੀ,
ਪਰ ਐਸੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿਖਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ
ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬੌਧਿਕ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ
ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ । ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ
ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਦੁਖ ਅਤੇ ਘਾਟੇ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਟ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ
ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ । ਇਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭੂਤੀ
ਦੀ ਯਾਦ ਹੈ । ਇਹ ਦਿਲ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਕੇਵਲ
ਬੌਧਿਕ ਪਧਰ ਤੇ ਹੀ ਹੈ । ਜਦ ਤਕ ਕੋਈ ਦਰਦ ਜਾਂ ਪੀੜਾ ਕਵੀ ਦਾ ਆਪਾ
ਨਾ ਬਣ ਜਾਏ, ਤਦ ਤਕ ਉਤਮ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਕੋਈ
ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਵੀ ਜੇਕਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੇ, ਤਾਂ ਉਹ
ਵਧੇਰੇ ਟੁੰਬਵੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਆਪਾ
ਕਵੀ ਦਾ ਆਪਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਦਾ ਆਪਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ । ਦੋਨੋਂ ਆਪੇ
ਅਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਇਕ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਹੀ ਰਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਲਪਨਾ ਕਦੇ
ਭੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੀ । ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤਯ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ
ਸਤਯ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਸਤਯ ਹੈ । ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਚਾਹੇ ਜਿੰਨੀ ਭੀ
ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਦੁਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਹ ਉਸ ਦੁਖ ਦੀ ਗਹਰਾਈ ਤਕ
ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ
ਉਸ ਦੁਖ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਂਦਾ । ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਕਰਦਾ
ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਭੀ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਹੇ
ਯਾ ਕਿਸੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਛੁੰਦਬਧ ਕਰਦਾ ਉਹ ਉੱਕਾ ਹੀ ਚੰਗਾ

ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ।

ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਸੁਮਿਤਰਾ ਨੰਦਨ ਪੰਤ ਦੀ ਭੀ ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੈ । ਇਸ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸੁਕੁਮਾਰ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ । ਫਿਰ ਕੀ ਸੀ ! ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਯੁਗਾਂਤ' ਤੇ 'ਯੁਗਵਾਣੀ' ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਛੇਦਬਧ ਕਰਨਾ । ਕੁਝ ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮਹਸੂਸ ਕਰ ਲੀਤਾ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਹੀ ਸੀ ; ਤੇ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਨੁਭੂਤ ਸਤ੍ਯ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਅਰਵਿੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਆ ਗਇਆ ।

ਕਹਣ ਦਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਬੁਧੀ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਭੀ ਸਤ੍ਯ ਨਹੀਂ । ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਕਵੀ ਦੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੂੰ ! ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਜਦ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਤਬਜ਼ ਉੱਕਾ ਹੀ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਬੁਧੀ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਨਹੀਂ ਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਕਵਿਤਾ ਬੁਧੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਕੱਸੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਬੁਧੀ ਦੇ ਸਤ੍ਯ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਇਹ ਉਸ ਸਤ੍ਯ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ।

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਭਾਵਗਤ ਹੈ, ਬੁਧੀਗਤ ਨਹੀਂ । ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਜ਼ਰੂਰ ਬੁਧੀਗਤ ਹੈ ।

ਇਥੇ ਮੈਂ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ (Wordsworth) ਦੀ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ 'We are Seven' (ਅਸੀਂ ਸੱਤ ਹਾਂ) ਵਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਭਾਵਗਤ ਸਤ੍ਯ ਦਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਉਦਾਹਰਣ ਲਭ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ, ਪਰ ਬੜੀ ਅਰਥਪੂਰਣ । ਕਵੀ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਇਸ ਜੰਗਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪੁਛ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਹੋ । ਕੁੜੀ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਕਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੱਤ ਹਾਂ । ਫਿਰ ਅੱਗੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਵੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹੁਣ ਪੰਜ ਹੀ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਮਰ ਚੁਕੇ ਹਨ । ਪਰ ਉਹ ਕੁੜੀ

ਕਿਸੇ ਭੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਸੱਤ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਮਰ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਭਾਵਕ ਤੇ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੇਨ (Jane) ਤੇ ਜੋਨ (John) ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਮਰ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਹਰੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਵੇਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਹੈ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਤਜ ਦਾ ਜੁਲੰਤ ਉਦਾਹਰਣ। ਕਵਿਤਾ (ਉਹ ਕੁੜੀ ਭੀ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਪੁੰਗਰਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ) ਦਾ ਸਤਜ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਤ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਹਨ, ਪਰ ਬੁਧੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਮਰ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪੰਜ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਹਨ। ਕਵੀ ਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਭੀ ਜੀਵਿਤ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭੀ ਚੇਤਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦਾ ਸਤਜ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਗਤ ਨਹੀਂ, ਭਾਵਗਤ ਹੈ। ਹਰ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ੈ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣਾ ਥੌੜਾ ਬਹੁਤ ਅਸਤਿਤੁ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਯ ਸਦਾ ਵਲਵਲਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਰਹੇਗਾ ਭੀ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬੁਧੀ ਨੇ ਵਲਵਲੇ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਰਸ ਕੱਢ ਹੀ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਰਹਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਨੀ ਹੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਵਲਵਲੇ ਨੂੰ ਯਾ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਵਲਵਲੇ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਭੀ ਇਕ ਵਲਵਲਾ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਸ ਵਲਵਲੇ ਅਧੀਨ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਕੋਈ ਕਵੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਰੇਗਾ, ਉਹ ਹੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਜੀਵਿਤ ਰਹੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਭਾਵਗਤਸਤਜ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਵਾਰ ਮਰ ਗਇਆ ਫਿਰ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਜੀਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਰਹ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ 'ਫੁਲ ਤੇ ਯੋਗੀ' ਦਾ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਲੈ ਲਉ। ਯੋਗੀ ਕੋਈ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫੁਲ ਵਲ ਤਕ ਰਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਆਸ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਫੁਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਖੋਲ੍ਹੇ।

ਇਹ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕਵੀ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ :

“ਜੀਭ-ਚੁਪ’ ਤਾਂ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ
ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਨਾ ਦਿਸਾਈ ।
ਕੂਕ ਕੂਕ ਸੁਹਣਾ ਪਯਾ ਆਖੇ,
“ਤਨ ਮਨ ਮੇਰਾ ਖੇੜਾ,
“ਖਿੜਨ ਖਿੜਾਵਨ ਬਾਝੋਂ ਸਾਨੂੰ,
ਹੋਰ ਸੂਰਤ ਨਾ ਕਾਈ ।”

“ਤਨ ਮਨ ਮੇਰਾ ਖੇੜਾ” ਇਹ ਖੇੜਾ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਹੈ ਆਨੰਦ—ਇਹ ਹੈ ਜਿਹਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਖਦੇ ਹਨ Bliss, ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਅਬੋਧਿਕ ਨਹੀਂ । ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸਤ੍ਯ ਹੈ, ਬੁਧੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ।

—o—

ਸਾਡੀਆਂ ਹੁਣੇ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

੧. ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼	ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ	ਰੁ: ੬.੫੦
੨. ਨੀਲੀ ਤੇ ਰਾਵੀ	ਸੰਪਾਦਕ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਮਸ਼ੋਰ	„ ੫.੦੦
੩. ਸੱਸੀ ਅਹਮਦਯਾਰ	ਸੰਪਾਦਕ ਪੋ: ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ	„ ੨.੫੦

ਟੈਗੋਰ ਸੈੱਟ

੧. ਮੇਰਾ ਬਚਪਣ	„ ੨.੬੦
੨. ਦੋ ਭੈਣਾਂ	„ ੨.੪੦
੩. ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ	„ ੧.੫੦
੪. ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ	„ ੨.੫੦
੫. ਨਵਾਂ ਚੰਨ	„ ੧.੫੦
੬. ਟੈਗੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ	„ ੩.੦੦
੭. ਚੋਣਵੇਂ ਨਿਬੰਧ	„ ੨.੪੦
੮. ਵਿਸ਼ੂ ਪਰਿਚਯ	„ ੨.੦੦
੯. ਸੁਨਹਰੀ ਨੌਕਾ	„ ੨.੦੦
੧੦. ਟੈਗੋਰ-ਡਰਾਮੇ	„ ੨.੫੦
੧੧. ਉਹ	„ ੨.੫੦

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਲਾਇਲ ਬੁਕ ਡਿਪੋ, ਚੌੜਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਪਾਸੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੀਰ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਰਚਿਤ “ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ” ਦਾ ਇਕ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਾਰ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਯਥਾ-ਸ਼ਕਤ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭੀ ਐਸੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਾਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ, ਯਾ ਘੱਟ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਚੌਧਰੀ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਚੱਠੇ ਦੀਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਆਗੂ ਸਰਦਾਰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਸੂਲ ਨਗਰ ਅਤੇ ਸੈਦ ਨਗਰ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਓਜਪੂਰਣ ਵਰਣਨ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਣ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਹਤੂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੀ ਨਿਰਪੱਖ ਆਲੋਚਕ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਬੜੀ ਅਸਚਰਜ-ਜਨਕ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤਕ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਣਗੌਲੀ ਹੀ ਪਈ ਰਹੀ-ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਯਾ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਕ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਕਿਤੇ ਨਾਂ-ਬੇਹ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਾਜ਼ੀ ਫਜ਼ਲ ਹੱਕ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦ੍ਰ ਬਣੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਨ ੧੯੨੫ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਅਰਥਾਤ ਸੰਨ ੧੯੫੦ ਵਿੱਚ ਸ: ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ “ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੰਗਨਾਮੇ” ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਾਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਵੇਖੀ ਗਈ।

ਉਕਤ ਦੋਹਾਂ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵ੍ਹਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੁਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਅਸਲ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਅਸਪਸ਼ਟ ਅਥਵਾ ਨਿਰਾਰਥਕ ਭੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਨਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਅਪੂਰਣ ਤੇ ਫਟੀਆਂ-ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸੰਪਾਦਕ-ਜਨ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰਾਂਤ ਭੀ ਸਹੀ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕੇ। 'ਅਸ਼ੋਕ' ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ੯੧ ਬੰਦ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਬੰਦ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੱਕ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ੯੫ ਬੰਦ ਅਤੇ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਅਗਲੇ ਬੰਦ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਜ਼ੀ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ-ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਫਟਿਆਂ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਭੱਟਾਂ ਤੇ ਮਰਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਭੀ ਲੈਣੀ ਪਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਾਰ ਲਗ-ਪਗ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਸੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਦੁਹਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਸਾਂਝ ਦਿਸਦੀ ਹੈ— ਅਰਥਾਤ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ-ਰੰਗਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਭਾਵ ਦੇ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰੰਗਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਕਾਜ਼ੀ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਪਹਲੀ ਸਤਰ ਇਉਂ ਹੈ:—

“ਰੱਬ ਜੱਬਾਰ ਕਹਾਰ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਅੰਤ ਨਾ ਪਾਇਆ।” ਤੇ ਇਹੀ ਸਤਰ ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਇੰਜ ਦਰਜ ਹੈ:—

“ਰੱਬ ਬੇਅੰਤ ਅਪਾਰ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਅੰਤ ਨਾ ਪਾਇਆ।” ਇਥੇ ‘ਜੱਬਾਰ ਕਹਾਰ’ ਅਤੇ ‘ਬੇਅੰਤ ਅਪਾਰ’ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਹ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਤੇ ਤੋੜ-ਭੰਨ ਮਰਾਸੀਆਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੰਨ ੧੯੫੧ ਵਿੱਚ ਸ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ’ ਨਾਮੀ ਵੀਰ-ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿੱਚ ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਵਾਲਾ ਪਾਠ ਹੀ ਦਰਜ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੌਹਲੀ ਦੇ ਕਥਨਾਨੁਸਾਰ, ‘ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਾਕਿਆਤ ਦੀ ਤਰਤੀਬ, ਜੋੜ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੜੀ ਯਾ ਦਰਜਾ-ਬਦਰਜਾ ਬਯਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਲੜਾਈ ਦੀ

ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਗੱਡ-ਮੱਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।" ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ। ਪਹਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤਿ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਖੁਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਐਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਨਹੀਂ ਜੜ ਦੇਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰੋਚਕ ਤੇ ਮੰਨਣ-ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤੌੜ-ਭੰਨ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਨੀਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਉਸ ਵਿਚ ਰਸ ਭਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਕਰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸੁਭੰਤ੍ਰ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਭੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਜਾਮਾ ਪੁਆਉਣ ਦੀ ਚੋਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਚੇਤ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਸ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਛਾਪ ਲਾਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹ ਸਕਦਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਭੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਰਮ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪਰਖੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਮਸਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਕੋ ਹੀ ਪਹਲੂ ਤੋਂ ਵੇਖਣ। ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭੀ ਅਕਸਰ ਆਮ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਰਚਿ, ਸਮਝ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਵਖ ਵਖ ਭਾਂਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਗੇ—ਉਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਪਹਲੂ ਤੋਂ ਦੇਖੇਗਾ, ਕੋਈ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਤੇ ਕੋਈ ਤੀਜੇ ਤੋਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰੋ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ "ਮੋਇਆਂ ਸਾਰ ਨਾ ਕਾਈ" ਵਿੱਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਯ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੁਚਿ ਤੇ ਮੰਤਵ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕੱਟੜ ਗੁਰਸਿਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖ ਪਰਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ

ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਸਿੱਖ ਸੂਰਮੇ ਤੇ ਸਾਚੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਪਟੀ, ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਅਤੇ ਬੁਠੇ ਹਨ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ “ਇਕ ਮਿਆਨ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ” ਭੀ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀ ਬਯਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਰੰਗਣ ਦੇਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੁਚਿ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਖ-ਪਾਤ੍ਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਇਕ ਕਲਪਿਤ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਜੋੜ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਭੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁੱਧ-ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਰਹ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਘੜ ਪਾਠਕ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਆਲੋਚਕ ਐਸੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਤੇ ਸੱਚੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਦੇ ਆਸ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਿਥੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਕਈ ਵੇਰਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਗ਼ਲਤ-ਬਯਾਨੀ ਭੀ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਲਤ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਸਾਨੂੰ “ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ” ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ਼ਲਤ-ਬਯਾਨੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿਖ ਹਾਂ, ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਚਾਈ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲੜਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਭੀ ਧੱਖਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਹਾਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ। ਇਸੇ ਵਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਠਕ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਭੀ ਗ਼ਲਤ-ਬਯਾਨੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸੇਗੀ। ਕਾਰਣ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ—ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਖੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰੇਗਾ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਤਕ ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ—ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੁ ਕਿਆਫ਼ੇ ਹੀ ਹਨ। ਕਾਜ਼ੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੱਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਹਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਭੀ ਕੁਝ ਪੁੱਛਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਛੁੱਟ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ :—

ਕਹ ਤੂੰ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦਾ, ਇਕ ਗੱਲ ਗਿਆਨਾਂ ।

ਕਹ ਤੂੰ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦਾ, ਕੀ ਹਾਲ ਸਵਾਰਾਂ ।
 ਇਹ ਭੀ ਬੜਾ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਨਾਇਕ ਗੁਲਾਮ
 ਮੁਹੰਮਦ ਚੱਠੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਚੌਧਰੀ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਹੈ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ
 ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਅੰਦਰਲੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਸ ਲੇਖਕ ਦਾ ਕੇਵਲ
 ਨਾਮ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਉਂਜ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ
 ਕੀਤਿਆਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿੱਟੇ ਕਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :—

੧. ਉਹ ਇਕ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ।
੨. ਰੱਬ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ।
੩. ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੂਠੀ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਨਿਆਈਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਜਾਤ
 ਵਲੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਸੀ ।
੪. ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ।
੫. ਗੰਭੀਰ ਸੁਭਾਵ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ ।
੬. ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਸੂਝ ਸੀ ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੇ
 ਇਸਲਾਮੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਿਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਫਤ
 ਗਾਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਪੱਕੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।
 ਮੌਤ ਅਤੇ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਭੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ; ਜਿਵੇਂ :—

ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਫਜ਼ ਇਹ ਮੌਤ ਦਾ, ਅਸਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨਾਂ ।

ਪਰ ਅਕਸਰ ਏਸ ਜਹਾਨ ਥੀਂ, ਸਭ ਮੋਏ ।

ਪਰ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਕੁਝ ਗੁਲਾਮ ਨੂੰ, ਰੱਬ ਆਪ ਕਰਾਂਦਾ ।

ਤੇ ਮੌਤ ਜੋ ਪਾੜਨ ਪਾੜਦੀ, ਨਾ ਵੰਢੇ ਸੀਤਾ ।

ਪਰ ਜਦ ਮਾਰੇ ਰੱਬ ਵੀ, ਕੌਣ ਹੁੰਦਾ ਰਾਖਾ ।

ਮੌਤ ਕੋਲੋਂ ਨੱਸ ਕੇ, ਕੋਈ ਮੂਲ ਨਾ ਛੁੱਟਾ ।

ਸਚਮੁਚ ਮੌਤ ਸੁਜਾਖਿਆਂ, ਚਾ ਕਰਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ।

ਦੁਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ-ਭਰਪੂਰ ਹਨ; ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ
 ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਕਰ ਫਰੇਬ ਤੇ ਖ਼ਾਬ-ਖ਼ਿਆਲ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸਦਾ ਕਹਿਣਾ

ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਵਾਂਗ ਦੁਨੀਆਂ ਭੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ-ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਪਹਲਾਂ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਲਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲਾਡ ਲੜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ਰ ਦੇ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਵੀ ਇਕ ਤੀਰ ਨਾਲ ਦੋ ਸ਼ਿਕਾਰ ਫੁੰਡਦਾ ਹੈ:—

ਦੁਨੀਆਂ ਖ਼ਾਬ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ, ਇਸ ਈਹੋ ਭਾਵੇ ।
ਜਾਂ ਇਹ ਮਕਰ ਫ਼ਰੋਬ ਹੈ, ਜਗ ਮਕਰ ਫੈਲਾਵੇ ।
ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾਂ ਲਾਇਕੇ ਇਹ ਆਪ ਵਿਖਾਵੇ ।
ਰੰਨਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਰਾਨ ਕੇ ਦਿਲ ਮਿਹਰਾ ਪਾਵੇ ।
ਲਾਡ ਦਿਖਾ ਕੇ ਡੇਕੜੇ, ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਖਵਾਵੇ ।
ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਮਾਰਕੇ, ਚਾ ਹੋਰ ਕਰਾਇ ।
ਤੇ ਫਿਰਦੀ ਵਾਂਗੂੰ ਔਰਤਾਂ, ਨਾ ਕਰੇ ਵਫ਼ਾਇ ।

ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਵੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਕਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਵਾਂਗ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ:—

ਜੇ ਰੱਬ ਦੇਵੇ ਹੋਸ਼ ਤਾਂ ਇਸ ਕੋਲ ਨਾ ਬਹੀਏ ।
ਘੱਤ ਤਲਾਕਾਂ ਏਸ ਨੂੰ ਹੋ ਕੰਨੀਂ ਬਹੀਏ ।
ਦੁਨੀਆਂ ਯਾਰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ, ਨਾ ਰਖਦੀ ਯਾਰੀ ।

ਕਵੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਚੰਗੀ ਇਸਤਰੀ ਭੀ ਸਲਾਘਾ ਦੀ ਪਾਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ :—

ਔਰਤ ਚੰਗੀ ਵੇਖਕੇ, ਨਾ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹੀਏ ।
ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਭੈੜੀ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਭੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:—
ਤੇ ਔਰਤ ਮੰਦੀ ਘੱਟ ਭੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਿੱਛੋਂ ।

ਕਵੀ ਲੜਾਈ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਤਕਦੀਰ ਦਾ ਸ਼ਾਕਿਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:—

ਪਰ ਜ਼ਾਲਿਮ ਸਿਰ ਪਰ ਮਾਰੀਏ, ਜਿਸ ਜ਼ੁਲਮ ਉਠਾਇਆ ।
ਪਰ ਕਲਮ ਵੜੀ ਤਕਦੀਰ ਦੀ, ਉਸ ਕੋਣ ਮਿਟਾਏ ।

ਜੰਗ ਪਿਆਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ, ਮਤ ਚਾਹੀਏ ਪੀਤਾ ।

ਪਰ ਖ਼ੂਨ ਨਾ ਕਰੀਏ ਕਿਸੇ ਦਾ, ਭੱਠ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਤਾਂਘਾਂ ।

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਅਨੇਕ ਤੁਕਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਿਕ ਸੂਭਾਵ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਵੀ ਇਕ ਚੰਗੇ ਅਨੁਭਵੀ ਪੁਰਸ਼, ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਤੇ ਦਾਨਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਐਸੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਤੇ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈਆਂ ਬੰਦ ਹਨ—ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਖਾਉਤਾਂ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ। ਇਹ-ਖ਼ੂਬੀ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭੀ ਹੋਰ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ। ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਰਚਿਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਐਸੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। “ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ” ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਉੱਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:—

ਜੇ ਸਾਨੀ ਹੋਵੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਅਜ਼ਮਾਈਏ ।

ਦੇਖ ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਛੱਪਰੀ ਨਾ ਆਤਿਸ਼ ਲਾਈਏ ।

ਘਰ ਮੌਤੇ ਦੇ ਚਲਕੇ ਨਾ ਆਪ੍ਰ ਜਾਈਏ ।

ਹੀਲਾ ਕਰੀਏ ਤਦੋਂ, ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ।

ਮਤ ਪਾੜ ਅਵੱਲਾ ਪਾੜੀਏਂ, ਨਾ ਸੀਤਾ ਜਾਏ ।

ਜੇ ਮਰਦਾ ਸਰਬਤ ਪੀਤਿਆਂ ਨਾ ਮਹੁਰਾ ਦੇਈਏ ।

ਮੰਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਆਖੀਏ, ਸਭ ਚੰਗਾ ਕਹੀਏ ।

ਘਿਓ ਡੁੱਲ੍ਹਾ ਨਾ ਆਖੀਏ, ਵਿੱਚ ਥਾਲੀ ਡੁੱਲ੍ਹੇ ।

ਹੇਠਲੀ ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਰੰਗ ਦਿਸਦਾ ਹੈ:—

ਹੱਥ ਨਾ ਮੂਲੇ ਅੱਪੜੇ ਬੂਹ ਕੌੜੀ ਦਾਖਾ ।

ਕਵੀ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਇਤਨੀ ਨਿਖਰੀ ਹੋਈ ਤੇ ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਇਤਨੀ ਬਲਵਾਨ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਕਵੀ ਨੇ ਹੋਰ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੋ ਅਜੇ ਤਕ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ ਯਾ ਕਾਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਕਠੋਰ ਥਪੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਕਲਾ

ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਨਿਪੁਣਤਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਇਤਨਾ ਕਾਬੂ ਕਿਸੇ ਭੀ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਕਦਮ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਉਪਰਾਂਤ ਹੀ ਕੋਈ ਕਵੀ ਅਜਿਹੀ ਉੱਤਮ ਕਿਰਤ ਰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਅਨੂਪਮ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਹੈ:—

ਕਹ ਤੂੰ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦਾ, ਇਕ ਗੱਲ ਗਿਆਨਾਂ।

ਘੋੜੇ ਰੱਖੇ ਥੰਮ੍ਹਕੇ, ਕਰ ਜ਼ੋਰ ਜਵਾਨਾਂ।

ਤੇਗਾਂ ਵਾਂਗ ਸਵਾਲੀਆਂ, ਦੱਰਾਜ਼ ਜ਼ਬਾਨਾਂ।

ਲੋਕਾਂ ਮਿਲਣਾ ਵਿਸਾਰਿਆ, ਵਿੱਚ ਘੱਤ ਮਿਆਨਾਂ।

ਤੀਰ ਕਰੇਂਦੇ ਆਜਿਜ਼ੀ, ਅਸੀਂ ਪਹਲੇ ਜਾਨਾਂ।

ਸਾਂਗਾਂ ਕੰਬਣ ਕਹਿਰ ਥੀਂ, ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਜਵਾਨਾਂ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀਆਂ ਮੁਹਤਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਭੀ ਇਹ ਆਖਣੋਂ ਰਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਵੀ ਨੂੰ ਵਾਰ ਦੇ ਕਲਾ-ਪੱਖ ਦੀ ਇਤਨੀ ਤੀਖਣ ਸੂਝ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਭੀ ਕੋਈ ਤਰੁਟੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਵਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਛੰਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਬੜੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਰਵਾਨੀ ਅਤਿ-ਉੱਤਮ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਭੀ ਸਕਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੜਤ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ-ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਧੱਕਦਾ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਖਿੱਚਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੜਤ ਹੀ ਐਸੀ ਕਲਾਮਈ ਹੈ, ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਖਟਕਦੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਲਹਿੰਦੀ ਚੀ ਭਾਹ ਭੀ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਕਿ ਕਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਲ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਖੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਇਹ ਖੂਬੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਹੈ, ਓਪਾਰਪਨ ਨਹੀਂ।

ਬੀਰ-ਰਸ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਆਵਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ-ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਰਣ ਖੇਤਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਕਰੇ। ਜੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਆਮ੍ਹੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੜਦਿਆਂ ਦੱਸੇ, ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਲੜਾਈ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਯਾਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ

ਇੰਜ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾ ਦੇਵੇ ਜਿਵੇਂ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਦਗੜ ਦਗੜ, ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਤੜ ਤੜ, ਢਾਲਾਂ-ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੀ ਛਣ ਛਣ, ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਕਾੜ ਕਾੜ, ਨਗਾਰਿਆਂ ਦੀ ਧਦਕ ਧਦਕ, ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਯੁਧ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹਾਹਾਕਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਨੀਂ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਦੀ ਭਯਾਨਕ ਝਾਕੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਤੜਫਣਾ ਯਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗਣਾ, ਲਹੂ ਦੇ ਫੁਹਾਰੇ ਚਲਣੇ ਜਾਂ ਨਦੀਆਂ ਵਗ ਤੁਰਨੀਆਂ, ਜੋਧਿਆਂ ਦਾ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਕੇ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਨ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। “ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ” ਦੇ ਕਰਤਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਣ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ “ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ” ਭੀ ਇਸ ਗੁਣ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਕਵੀ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਡਾਢੇ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਨਜ਼ਾਰੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :-

ਪਾਈ ਤੋਪਾਂ ਤੁਪਕਾਂ ਜਾਂ ਧੂੰਆਂ ਧਾਰੀ ।

ਗੱਜਣ ਹੋਰ ਜੰਬੂਰਚੇ ਜਾਂ ਆਹੀ ਵਾਰੀ ।

ਤੇ ਕੜਕਣ ਡੇਰੇ ਰਹਿਕਲੇ, ਭਉ ਪਾਵਣ ਭਾਰੀ ।

ਤੇ ਪਾਈ ਡੰਡ ਨਗਾਰਿਆਂ, ਕਰ ਮਾਰੋ ਮਾਰੀ ।

ਫਰਸ ਉਠਾਇਆ ਘੋੜਿਆਂ, ਪੁੱਟ ਧਰਤੀ ਸਾਰੀ ।

ਰੰਗ ਵਟਾਇਆ ਦਿਹੂੰ ਨੇ, ਵਿਚ ਗਰਦ-ਗੁਬਾਰੀ ।

ਪਿਆ ਤੂਝਾਨ ਇਕ ਮੰਤ ਦਾ, ਘੱਤ ਕਹਿਰ ਕਹਾਰੀ ।

ਤੇ ਵਾਰ ਨਾ ਅਜਰਾਈਲ ਨੂੰ, ਲਾਹੌਲ ਪੁਕਾਰੀ ।

ਤੀਰ ਮਰੇਂਦੇ ਝਾਟ ਵੀ, ਜਿਉਂ ਮਾਰਨ ਇੱਲਾਂ ।

ਤੇ ਤੇਗਾਂ ਆਖਣ ਭੁੱਖ ਥੀਂ, ਹਾਇ ਗੋਸਤ ਦਿਲਾਂ ।

ਫੜ ਫੜ ਕੋਹਣ ਆਦਮੀ, ਜਿਉਂ ਕੁੱਠੇ ਪੱਲਾਂ ।

ਗਿਰਦੇ ਮਨਚਰ ਰੱਤ ਦੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਗਿੱਲਾਂ ।

ਤੇ ਚਮਕੇ ਜਿਉਂ ਦਰ ਬਿਜਲੀ, ਸੋ ਗੱਲ ਤਲਵਾਰਾਂ :

ਵੱਸਣ ਤੁਪਕਾਂ ਗੋਲੀਆਂ, ਜਿਉਂ ਅੰਬਰ ਬਹਾਰਾਂ ।

ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਯੱਧੇ ਦੀ ਆਮੋ ਸਾਹਮਣੀ ਟੱਕਰ ਵੇਖੋ :-

ਖਾ ਗੁੱਸਾ ਸ਼ੇਰ ਉਹ ਪੈ ਗਿਆ, ਕੱਢ ਤੇਗ ਮਿਆਨੋਂ ।

ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ, ਜਿਉਂ ਤੀਰ ਕਮਾਨੋਂ ।

ਮਾਰੀ ਫੱਟ ਉਥ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ ਜਾਨੋਂ ।

ਛੱਡਿਆ ਆਸਣ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਚੁੱਕ ਗਿਆ ਧਿਆਨੋਂ ।

ਲੇਖਕ ਦੋਹਾਂ ਧੜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਫੌਜੀ-ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਬਯਾਨ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦ੍ਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਪਾੜ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਚੱਠਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਭੀ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਤੋਂ ਉਹ ਝਿਜਕਦਾ ਨਹੀਂ :-

ਗੱਜਣ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀਂ ਘੋੜੇ ।
 ਲਸਕਰ ਫੌਜਾਂ ਓਸ ਨੇ ਸੰਜੋਆਂ ਜੋੜੇ ।
 ਆਕੀ ਕੋਈ ਨਾ ਛਡਿਆ ਉਸ ਸੱਭੇ ਤੋੜੇ ।
 ਫਤਹ ਹੋਵੇ ਅਜਗੈਬ ਦੀ, ਉਹ ਜਿੱਤ ਵਲ ਦੋੜੇ ।
 ਜੇਹਾ ਕੋਈ ਨਾ ਜੰਮਿਆ ਮੂੰਹ ਉਸ ਦਾ ਮੋੜੇ ।
 ਪਰ ਧੰਨ ਚੱਠਾ ਜੰਗਣ ਮਰੀਏ, ਮਾਂ ਜੰਮੇ ਥੋੜੇ ।
 ਉਸ ਦੇ ਜੇਹੇ ਆਦਮੀ, ਘਟ ਲਭਸਣ ਲੋੜੇ ।

ਸ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਭੀ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਕਿ ਉਹ ਚੱਠਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇਰੇ ਦਿਖਾ ਸਕੇ। ਸ਼ਾਨ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, "ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀ ਵਡਿਆਈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ, ਆਪਣੇ ਨਾਇਕਾਂ (ਚੱਠਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਨਾਇਕਾਂ (ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ) ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ, ਨੀਤਿਵਾਨ ਤੇ ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।" ਪਰ ਮੈਂ ਕਵੀ ਦੇ ਬਯਾਨ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪੈਂਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਸ਼ਾਨ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਇੰਨੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾ ਕੇ ਭੀ ਅੰਤਲੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਠੇ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਉਚਿਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ! ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਵਾਰ-ਲੇਖਕ ਲਈ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਤਿ-ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਇਕ ਧੜੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਬਲ-ਹੀਨ, ਉਤਸਾਹ-ਹੀਨ ਤੇ ਡਰਪੋਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਕਦਾਚਿਤ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੀਰ-ਰਸ ਉਪਜਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੋ ਸ਼ਾਨ ਜੀ ਦਾ ਉਕਤ ਦੂਸ਼ਣ ਕੇਵਲ ਤੰਗ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦੀ ਉਪਜ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਤੇ ਭੀ ਸੁਚੇਤ ਭਾਂਤ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਾਹਿਤ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਜਿਤਨਾ ਭੀ ਛੁਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗਾ, ਉਤਨੀ ਹੀ ਤੀਬ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਨੰਗੀ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਭੀ

ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਰਪੱਖ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਸਿਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜਿਥੇ ਭੀ ਆਵਸ਼ਕ ਹੈ, ਕਵੀ ਨੇ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਫਰਾਖ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਲਸ਼ਕਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਦਰਿਆਈ ਕਾਂਗਾਂ ।
ਸੈਦ ਨਗਰ ਨੂੰ ਵਛਿਆ, ਕਰ ਕੂਕਾਂ ਚਾਂਗਾਂ ।
ਕਾਨੇ ਜਿਉਂਕਰ ਬੇਲਿਆਂ, ਤਿਉਂ ਗਤਕੇ ਸਾਂਗਾਂ ।
ਕਰੀਆਂ ਹੋਰ ਕੁਹਾੜੀਆਂ, ਹੱਥ ਸੋਟੇ ਡਾਂਗਾਂ ।

— — —
ਲਸ਼ਕਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਜਿਉਂ ਸਾਵਣ ਹਾਠਾਂ ।
ਟਰੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਦਰਿਆਵੀਂ ਠਾਠਾਂ ।
ਰਾਹ ਛੁਪਾਇਆ ਗਰਦ ਨੇ, ਨਾ ਦਿੱਸਣ ਵਾਟਾਂ ।
ਲਸ਼ਕਰ ਪਾਰ ਚੜ੍ਹੇਦੀਆਂ, ਨਾ ਵਾਰੀ ਘਾਟਾਂ ।
ਨੇਜੇ ਸੂਰਜ ਸਾਮੁਣੇ, ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਲਾਟਾਂ ।
ਹੋਇਆ ਜੰਗ ਮੁਕਾਬਲਾ, ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਰਾਠਾਂ ।

ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਉਮਰ ਦਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਖਿਤਾ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਕਵੀ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਨ ਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਣਨਕੀਤਾ ਹੈ । ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਜਦੋਂ ਸਮਝੋਂ ਤੇ ਲਈ ਕੁਤਬਦੀਨ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਖੁਦ ਆਪ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ (ਕੁਤਬਦੀਨ) ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਲਖਤ-ਏ-ਜਿਕਰ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ :—

ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ।

“ਜਾ ਕੇ ਕਹੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨੂੰ, ਤੁਧ ਬਾਪ ਬੁਲਾਇਆ ।”

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਭੀ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਹੈ, ਕਵੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸਾਫ-ਦਿਲੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਾਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਜੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪੁਤਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਥੋਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਧਰ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਭੀ ਵਡੇ ਜਿਗਰੇ ਨਾਲ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਸਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ।

—○—

ਅਕਾਡਮੀ ਵਲੋਂ ਕੁਛ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਪੁਸਤਕਾਂ

੧. ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂੜ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੋ: ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਮੁਲ: ੬.੨੫
੨. ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ	.....
੩. ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ	੨.੮੦
੪. ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ	੧.੫੦
੫. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	੪.੩੭
੬. ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ	੪.੦੦
੭. ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ	੬.੮੦

ਆਰਡਰ ਲਈ ਲਿਖੋ —

ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ,
੫੫੫ ਐਲ. ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ,
ਲੁਧਿਆਣਾ

ਅਕਾਡਮੀ ਵਲੋਂ ਛਪੀਆਂ ਕੁਛ ਪੁਸਤਕਾਂ

੧. ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ— (ਕ੍ਰਿਤ ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਾਸ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਨੇ ੨੩੦, ਮੁਲ ੨ ਰੁਪਏ।
੨. ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ—(ਕ੍ਰਿਤ ਸ: ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ 'ਅਸ਼ੋਕ') ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ 'ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰੀਕ੍ਸ਼ਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਪੰਨੇ ੧੯੨ ਮੁਲ ੧ ਰੁ: ੫੦ ਨ: ਪੈ:।
੩. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ(ਕ੍ਰਿਤ ਪੋ. ਵਿ. ਡਾ. ਅਰੁਣ) ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਪੰਨੇ ੨੭੨, ਮੁਲ ੪ ਰੁ: ੩੭ ਨ: ਪੈ:।
੪. ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ—(ਸੰਪਾਦਕ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ) ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਹੱਤਾ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਪੰਨੇ ੨੦੮, ਮੁਲ ੪-੦੦ ਰੁ:
੫. ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ— (ਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰੀ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਦਵੇਸਰ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸੂਧ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਪੰਨੇ ੫੧੬, ਮਲ ੬. ਰੁ: ੮੦ ਨ: ਪੈ:।
- ੬ ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ—(ਕ੍ਰਿਤ ਸ. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ) ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਪੰਨੇ ੧੫੦ ਮੁਲ ੨-੦੦ ਰੁਪਏ।

ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ :-

ਸਕੱਤ੍ਰ,

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ,

੫੫੫ ਐਲ. ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ

੧. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਇੱਕ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਕੇ ਸਭ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਨ।
੨. ਚੰਦਾ: 'ਆਲੋਚਨਾ' ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਦਾ ਇੱਕ ਪਰਚੇ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਨ: ਪੈ: (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ੭੫ ਨ: ਪੈ:) ਤੇ ਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜ ਰੁਪਏ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਅੱਠ ਰੁਪਏ) ਪੇਸ਼ਗੀ ਆਉਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵੀ.ਪੀ.ਪੀ. ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ।
੩. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ ਖੋਜ ਤੇ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਲੇਖ ਹੀ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵੀਊ :
੪. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਰੇਕ ਲੇਖ ਦਾ ਮੁਨਾਸਬ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਾਪੀਆਂ ਭੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
੫. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਕ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਲਾਂ ਉਸ ਅੰਕ ਲਈ ਲੇਖ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
੬. ਨਾ-ਪਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
੭. ਹਰ ਲੇਖ ਸਾਫ਼, ਸੁੱਧ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਦ-ਜੋੜ ਭੀ ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
੮. ਏਸ਼ੀ ਪਰਚੂਨ ਨਿਰਖ ੩੩% ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸ਼ੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉਤਨਿਆਂ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪੇਸ਼ਗੀ ਭੇਜਣ। ਦਸ ਪਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਘਟ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ੨੫% ਹੈ।
੯. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿੱਚ ਇਸਤਿਹਾਰ ਭੀ ਦਿਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਖ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।